

ANALISIS SEMANTIK LEKSIKAL NAMA-NAMA PISANG

THE ANALYSIS OF THE LEXICAL MEANING OF BANANA

Oleh: Garindra Wiku Ardana, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika ancasipun ngandharaken makna leksikal nama-nama pisang saha dhasaring paring nama pisang. Panaliten kalebet panaliten *deskriptif*. Panalitenipun mapan ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta ingkang mapan ing Malangan, Giwangan, Umbulharjo, Yogyakarta. *Sumber data* dipunpikantuk saking *petugas*-ipun. Caranipun ngempalaken *data* kanthi *observasi*, wawan pirembagan, saha *dokumentasi*. Cara nganalisis *data* kanthi *analisis komponensial*. Instrumen panalitenipun panaliti piyambak dipunbiyantu kertu *data*. Caranipun ngesahaken *data* kanthi *validitas semantik* saha *triangulasi sumber data*. Asiling panaliten manggihaken 37 nama pisang. Nama pisang ingkang dipunpanggihaken saged dipunmangertosi makna leksikalipun. Dhasaripun paring nama wonten sekawan, inggih menika nirokaken swanten, titikan utawi sipat ingkang mligi, papan asal-usulipun, saha titikan ingkang sami. Dhasaripun paring nama adhedhasar nirokaken swanten inggih menika pisang Kluthuk. Adhedhasar titikan utawi sipat ingkang mligi inggih menika pisang Ambon Byok, Ambon Putih, Ambon Sepet, Byar, Kepok Ijo, Kepok Kuning, Kepok Putih, Pipit, Raja Bagus, Raja Pulut, Raja Santen, Raja Sewu, Raja Uter, saha Sangga Buwana. Adhedhasar papan asal-usulipun inggih menika pisang Agung Semeru, Australi, Raja Bandung, Raja Bali, saha Sitong. Adhedhasar titikan ingkang sami menika pisang Ambon Emprit, Ambon Jaran, Ambon Lumut, Cebol, Emas, Gadhing, Gendruwo, Jambe, Kates, Kepok Asem, Kepok Awu, Kepok Grandhel, Kepok Sapit, Kepok Urang, Raja Nangka, Raja Puser, saha Raja Susu.

Pamijining tembung: Semantik Leksikal, Nama Pisang.

Abstract

This research aims to discuss the lexical meaning of the names banana and basic naming of the banana. This research belong descriptive research. This research took place in Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta at Malangan, Giwangan, Umbulharjo, Yogyakarta. Source data obtained by interviewing its staff members. All data obtained from observations, interviews, and documentation. How to collect data by observation, interview, and documentation. Research instrument is own researcher assisted by data card. Method of validating data is by validity semantics DNA triangulation data sources. Research result found 37 names of banana, the name of banana can known its lexical meaning. They are 4 basic naming of banana, i.e. imitating sounds, the characteristics or the nature of the visible, place of origin, and similarities. Basic naming based on imitating the sound i.e. the pisang Kluthuk, based on the characteristics or the nature of the visible i.e. pisang Ambon Byok, Ambon Putih, Ambon Sepet, Byar, Kepok Ijo, Kepok Kuning, Kepok Putih, Pipit, Raja Bagus, Raja Pulut, Raja Santen, Raja Sewu, Raja Uter, and Sangga Buwana. Based on place similarities i.e. the origin are banana of the banana Agung Semeru, Australi, Raja Bandung, Raja Bali, and Sitong. Based on similarities i.e. banana Ambon Emprit, Ambon Jaran, Ambon Lumut, Cebol, Emas, Gadhing, Gendruwo, Jambe, Kates, Kepok Asem, Kepok Awu, Kepok Grandhel, Kepok Sapit, Kepok Urang, Raja Nangka, Raja Puser, and Raja Susu.

Keyword: lexical meaning, name of banana.

PURWAKA

Semantik inggih menika ngelmu ingkang nyinau babagan lambang-lambang utawi tandha-tandha ingkang nuduhaken makna, sambung rapetipun makna setunggal lan sanesipun, saha ingkang mangaribawani tumrap manungsa. Pramila semantik menika ngemot bab tegesing tembung, ngrembakanipun saha ewah gingsiripun (Tarigan, 1985: 7). Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Chaer. Chaer (2009: 2) ngandharaken bilih semantik saged dipuntegesi minangka ngelmu ingkang nyinau bab makna utawi teges.

Semantik minangka cabang ilmu linguistik ugi gadhah cabang-cabang ilmu semantik. Salah satunggalipun inggih menika semantik leksikal. Semantik leksikal menika semantik ingkang objek panalitenipun awujud leksikon basa. Wonten ing semantik leksikal menika ingkang dipuntliti makna ingkang wonten ing leksem-leksem basa (Chaer, 2009: 8). Semantik leksikal ugi dipuntegesi ngelmu ingkang nyinau makna wonten ing salebeting tingkat wanda. Semantik leksikal piyambak nuwuhaken tingkat salajengipun inggih menika leksikologi saha leksikografi. Kathah ahli ingkang negesi bilih makna leksikal minangka makna ingkang wonten ing salebeting kamus. Tuladhanipun tembung pisang ingkang gadhah teges aran wit saha wohipun, namanipun mawarni-warni. Tuladhanipun pisang kepok, pisang raja, saha pisang gendruwo. Adhedhasar andharan bab semantik ing nginggil saged dipunmangertosi bilih semantik mujudaken salah satunggaling ngelmu

linguistik ingkang ngrembag bab makna utawi tegesing tembung.

Cara ingkang saged dipunginakaken kangge mangertosi tegesing tembung inggih menika kanthi mangertosi *komponen makna*ipun. *Komponen makna* utawi komponen semantik mratelakaken bilih saben tembung utawi unsur leksikal kaperang saking setunggal utawi langkung unsur ingkang ingkang sesarengan damel makna tembung utawi makna leksikal (Chaer, 2009: 114). Pamanggih menika jumbuh kaliyan pamanggihipun Gudai (1989: 24), bilih analisis komponen ningali tembung boten minangka konsep ingkang tunggal ingkang boten saged dipuntliti, ananging minangka bab ingkang ingkang kadadosan saking komponen-komponen teges utawi *fitur-fitur* semantik. Tuladhanipun satuan leksikal peksi, ayam, saha bebek dipunpanggihaken komponen wulu, swiwi, cucuk, saged mabur, saha saged nglangi.

Cara sanesipun ingkang saged kaginakaken kangge negesi makna inggih menika kanthi cara mangertosi makna leksikalipun. Makna leksikal (*lexical meaning*) utawi makna semantik (*semantic meaning*) utawi makna eksternal (*external meaning*) inggih menika makna tembung ingkang madeg piyambak kanthi wujud leksem utawi pikantuk wuwuhan ingkang maknaipun kirang langkung ajeg, kados dene ingkang wonten ing salebeting kamus (Pateda, 2001: 119). Kathah ingkang negesi bilih makna leksikal menika makna ingkang wonten ing salebeting kamus. Miturut Nida lumantar Pateda (1989: 138) salah satunggalipun cara nganalisis makna inggih menika adhedhasar panyebatan utawi

paring nama. Jumbuh kaliyan pamanggih menika Chaer (2009: 44-51) ngandharaken mapinten-pinten cara anggenipun paring nama, inggih menika kanthi nirokaken swanten, nyebataken saperangan, nyebataken titikan ingkang mligi, tiyang ingkang manggihaken, papan asal-usulipun, bahan, titikan ingkang sami, singkatan, saha nama enggal.

Adhedhasar andharan bab semantik ing nginggil, saged dipunmangertosi bilih semantik leksikal menika ngelmi ingkang objek panalitenipun awujud leksem utawi tembung. Wondene ingkang dados *objek* panaliten wonten ing panaliten menika inggih menika nama-nama pisang ingkang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. *Kebun* utawi tegalan menika mapan wonten ing Malangan, Giwangan, Umbulharjo, Yogyakarta. Pamilihing papan panaliten wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta menika amargi kathahipun jinis saha nama-nama pisang ingkang wonten.

Nama-nama pisang ingkang samenika ngrembaka dereng dipunmangertosi tegesipun, pramila saking panaliten menika ancasipun inggih menika ngandharaken nama-nama pisang saha dhasaripun paring nama pisang ingkang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta.

Panaliten semantik leksikal tumrap nama-nama pisang katindakaken kanthi ngandharaken nama pisang, wujud pisang, makna leksikal nama pisang, dhasaripun paring nama pisang, saha titikanipun pisang. Wonten ing titikanipun dipunandharaken adhedhasar werni kulitipun, werni

daging buah-ipun, ukuranipun, raosipun, saha wonten isinipun menapa mboten.

JINISING PANALITEN

Panaliten menika kalebet jinising panaliten *deskriptif*. Panaliten *deskriptif* inggih menika panaliten ingkang dipunlampahi mawi adhedhasar kawontenan ingkang wonten ing sakiwa tengenipun panaliti, kanthi menika asilipun potret utawi andharan kados wontenipun (Sudaryanto, 1993: 63). Panaliten dipunwiwiti kanthi ngempalaken *data*, *klasifikasi data* saha *pengolahan data* kangge ngandharaken makna leksikal, saha dhasaring paring nama pisang.

DATA SAHA SUMBER DATA

Panaliten menika ngginakaken *data* panaliten awujud nama saha wujud pisang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. *Data* wonten ing panaliten menika dipunpanggihaken saking informan. Sumber *data* panaliten wonten ing panaliten inggih menika awujud kertu *data*, gambar pisang, saha dhaptar asiling wawancara.

PAPAN PANALITEN

Panaliten menika mapan wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta mapan wonten ing Malangan, Giwangan, Umbulharjo, Yogyakarta wiwit tanggal 16 November 2016 dumugi 16 Februari 2017. Pramila pangempalan *data* dipunlampahi wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Pamilihan papan panaliten

menika awit kathahipun jinis pisang ingkang dipunpanggihaken wonten ing papan menika. Kawontenan menika nggampilaken panaliti pados *data* bab nama-nama pisang. Pamilihan menika ugi jumbuh kaliyan ancas panaliti inggih menika badhe mangertosi namanipun pisang saha makna leksikal nama pisang.

CARANIPUN NGEMPALAKEN DATA

Metode panaliten inggih menika cara ingkang dipunginakaken dening panaliti kangge ngempalaken *data* panalitenipun. Kados ingkang sampun dipunandharaken bilih, variasi cara ingkang dipunancas inggih menika: *angket*, *wawancara* (pirembagan), *observasi* (*pengamatan*), *tes* saha *dokumentasi* (Arikunto, 1996: 150).

Salajengipun (Sugiyono, 2008: 244) ngandharaken, cara ngempalaken *data* inggih minangka cara *strategis* kangge panaliten, bab ancasipun panaliten ingkang utama inggih menika angsal *data*. Ngempalaken *data* saged dipunlampahi kanthi pinten-pinten *setting*, *sumber* saha cara.

Adhedhasar pamanggih ing nginggil panaliti lajeng njumbuhaken cara ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika. Cara ingkang kaginakaken adhedhasar kawontenan narasumber wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Cara ingkang kaginakaken inggih menika, *Observasi*, *wawancara* (pirembagan), saha *dokumentasi*.

PIRANTI PANALITEN

Piranti ingkang dipunginakaken wonten ing salebetipun panaliten inggih menika awujud

cathetan *lapangan*, *kamera*, *pedoman* wawan *pirembagan*, *alat perekam*, saha kertu *data*. Ing salebetipun *kartu data* menika dipunserat *data-data* ingkang *relevan* kaliyan panaliten ingkang dipunlampahi. *Data-data* ingkang dipunpanggihakên saking asiling panaliten dipunserat wonten ing kertu *data* lajeng dipunklompokaken adhedhasar *tabel data* ingkang sajinis supados trep kaliyan panaliten menika.

CARANIPUN NGANALISIS DATA

Caranipun nganalisis *data* wonten ing panaliten menika ngginakaken *analisis komponensial*. *Analisis komponensial* kalampahan adhedhasar bilih tembung ngandhut *kesatuan makna* ingkang gadhah *sistem* ingkang saged dipunandharaken titikan bedanipun, inggih menika komponen ingkang *kontras* kaliyan komponen sanesipun, ingkang fungsipun kangge bedakaken teges setunggal saha sanesipun (Wedhawati wonten ing Widyaparwa No.31, 1987: 17).

Analisis komponensial kados ingkang kaserat wonten ing nginggil adhedhasar *data* ingkang dipunpanggihaken. *Data* menika dipunpadosi kanthi *observasi*, wawan *pirembagan*, saha *dokumentasi*. *Observasi* dipunlampahi kangge ningali kawontenan pisang ingkang saestunipun wonten ing lapangan. Cara menika ndayani panaliti mangertos wujudipun pisang, ingkang salajengipun saged karumusaken ciri pambedanipun. Wondene ciri pambedanipun kados menika: wernipun kulit, werni *daging buah*-ipun, ukuranipun, raosipun, saha wonten isi menapa botenipun.

Sasampunipun *data* dipunpanggihaken lajeng *data* menika dipunanalisis. Anggenipun nganalisis makna menika kanthi cara madosi tegesipun wonten ing kamus Baoesastra Djawa. Wondene kamusipun ngginakaken kamus ingkang dipunanggit W.J.S Poerwadarminta nalika taun 1939. Kejawi dipunpadosi wonten ing kamus, kangge manggihaken maknanipun dipunbiyantu kanthi cara wawan piremangan utawi *wawancara*.

Wawan piremangan kalampahan kanthi cara panaliti nyuwun pirsa dhumateng narasumber ingkang kaanggep pirsa babagan pisang inggih menika *petugas-petugas* ingkang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Wawan piremangan menika gadhah ancas nyuwun pirsa babagan nama-nama pisang, saha nyocokaken wujudipun pisang kaliyan ingkang dipuntingali ing lapangan.

Dokumentasi inggih menika kanthi nglempakaken gambar pisang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Asiling *dokumentasi* menika kajumbuhaken kaliyan *data* saking asiling observasi kaliyan wawan piremangan. *Data* ingkang jumbuh salajengipun kaserat wonten ing kartu *data*.

Data ingkang sampun dipunkempalaken wonten ing kertu *data* dipunlebetaken wonten ing tabel analisis *data*. Tabel analisis menika dipunginakaken supados nggampilaken anggenipun naliti babagan makna leksikal pisang.

CARANIPUN NGESAHAKEN DATA

Keabsahan data dipunprelukaken kangge ngecek leres saha lepatng *data* ingkang dipunkempalaken dening panaliti. Keabsahan *data* panaliti menika ngginakaken cara *triangulasi*, inggih menika cara ingkang ngginakaken seserepan sak njawinipun *data* menika kangge ngecek saha nandingaken *data* ingkang dipunkempalaken (Moleong, 2006: 178).

Wonten ing panaliten menika ngginakaken *triangulasi sumber*. *Triangulasi sumber* kalampahan kanthi nandingaken *data* saking informan. Cara menika ndayani asiling panaliten kawastanan sah. Validitas salajengipun ingkang kaginakaken inggih menika validitas semantik. Validitas semantik gadhah ancas ningali dumugi pundi *data* saged saged dipuntegesi jumbuh kaliyan konteks basa, dipunprelokaken minangka *satuan* ingkang ngemot *susunan internal* ingkang gadhah teges. Validitas semantik menika kangge ningali menapa kemawon wujud *data* ingkang kalebet perangan nama-nama pisang. Kanthi makaten asiling panaliten saged kawastanan kaliyan kasunyatan menapa boten.

ASILING PANALITEN

Panaliten bab analisis leksikal nama-nama pisang menika dipunlampahi wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta. Panaliten menika manggihaken 37 jinis pisang ingkang namanipun anggadhahi makna leksikal. Dhasaripun paring nama ingkang dipunpanggihaken wonten ing panaliten menika wonten sekawan, inggih menika nirokaken swanten, titikan utawi sipat ingkang

mligi, papan asal-usulipun, saha titikan ingkang sami. Asiling panaliten menika awujud *data* ingkang kaandharaken kanthi nyebataken nama pisang, makna leksikal, dhasaring paring nama, saha titikanipun. Wonten ing titikanipun kaandharaken kanthi adhedhasar werni kulit, werni *daging buah*, ukuran, raos, saha wontenipun isi menapa boten.

PIREMBAGAN

Panaliten menika jumbuh kaliyan watesaning perkawis. Pramila adhedhasar saking asiling panaliten ing nginggil saged diputingali nama, makna leksikal, saha dhasaripun paring nama pisang ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta wonten ing ngandhap menika.

1. Nirokaken swanten, tuladhanipun pisang kluthuk
2. Titikan utawi sipat ingkang mligi, tuladhanipun pisang sangga buwana, pisang ambon sepet
3. Papan asal-usulipun, tuladhanipun pisang Sitong, pisang raja bali
4. Titikan ingkang sami, tuladhanipun pisang ambon lumut, pisang emas pisang gendruwo, pisang kepok urang, pisang kates

Pisang Kluthuk mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari nirokaken swanten ingkang kapireng nalika dhahar pisang menika. Wonten ing kamus Baoesastra Djawa, tembung kluthuk tegesipun nywara thuk; kluthuk: aran jambu saha pisang mawa isi (Baoesastra Djawa, 1939: 231). Jumbuh kaliyan tegesipun wonten ing kamus Baoesastra Djawa, pisang kluthuk mujudaken pisang ingkang nggadhahi isi aran klentheng,

pramila menawi boten ngatos-atos anggenipun dhahar saged kagilut waja saha medalaken swanten kluthuk-kluthuk. Adhedhasar swanten ingkang medal nalika dhasar pisang Kluthuk, dhasaripun paring nama pisang Kluthuk inggih menika nirokaken swanten. Pisang kluthuk anggadhahi titikan utawi *komponen makna* werni kulitipun kuning, werni daging buah-ipun kuning, ukuranipun kirang langkung 15 centimeter, raosipun manis, saha wonten isinipun. Pramila pisang Kluthuk saged dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran satunggaling jinis pisang ingkang anggadhahi isi aran klentheng, nalika dipundhahar menawi boten ngatos-atos saged kagilut waja saengga medalaken swanten klethuk-klethuk, kanthi werni kulit kuning, werni *daging buah* kuning, ukuranipun kirang langkung 15 centimeter saha raosipun manis radi kecut.

Pisang Sangga Buwana mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari titikan utawi sipat ingkang mligi inggih menika wujud sekar saha wohipun ingkang madhep minggah. Wonten ing kamus Baoesastra Djawa tembung sangga tegesipun dicuwak (dipadal diduwa) saka ingisor (Baoesastra Djawa, 1939: 544), saha buwana tegesipun jagat (Baoesastra Djawa, 1939: 55). Pisang Sanga Buwana nggadhahi titikan utawi *komponen makna* werni kulitipun abrit, werni *daging buah*-ipun pethak, ukuranipun antawis 5 dumugi 7 centimeter, raosipun boten eca utawi kalebet *pisang hias*, saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Sangga Buwana saged dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun aran pisang ingkang woh

saha sekaripun ingkang madhep minggah kados nyangga jagad, werni kulitipun abrit, werni *daging buah*-ipun pethak, ukuranipun antawis 5 dumugi 7 centimeter, raosipun boten eca utawi kalebet *pisang hias*, saha boten wonten isinipun.

Pisang Ambon Sepet mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari titikan utawi sipat ingkang mligi saking ambetipun saha raosipun ingkang sepet. Tembung tembung ambon tegesipun apa-apa kang nganakake ambu (Baoesastra Djawa, 1939: 8) saha sepet tegesipun rasa kaya dene sawo mentah (Baoesastra Djawa, 1939: 558). Pisang menika nggadhahi titikan werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun antawis 10 dumugi 15 centimeter, raosipun sepet saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Ambon Sepet saged dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran satunggaling jinis pisang ingkang medalaken ambet saha raosipun sepet, werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun antawis 10 dumugi 15 centimeter, saha boten wonten isinipun.

Pisang Sitong mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari saking papan asal-usulipun anggenipun manggihaken. Pisang Sitong kathah dipunpanggihaken wonten ing sapinggiring waduk ingkang wonten ing Kulon Progo, inggih menika waduk Sermo. Nama sitong dipunpikantuk saking tembung tembung situ, ingkang tegesipun tlagan, blumbang (Baoesastra Djawa, 1939: 566). Pisang menika nggadhahi titikan werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, raosipun manis radi kecut, saha boten wonten isinipun.

Lajeng pisang Sitong dipunanalisis kanthi *analisis komponensial* tegesipun inggih menika pisang ingkang asalipun saking kabupaten Kulon Progo langkung-langkung ing sapinggiring Waduk Sermo, witipun andhap saha wohipun alit, werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, raosipun manis radi kecut, saha boten wonten isinipun.

Pisang Raja Bali mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari papanipun manggihaken wonten ing Pulau Bali. Tembung raja tegesipun ratu, kanggo araning pisang warna-warna (Baoesastra Djawa, 1939: 515). Tembung bali asalipun saking nama pulau utawi nama propinsi Bali. Pisang menika nggadhahi titikian utawi kompenen makna nalika tasih enem werninipun ijo kluwuk ananging nalika sampun mateng werni kulitipun kuning resik, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun kirang langkung 11,5 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Raja Bali dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun aran pisang ingkang asalipun saking pulau Bali nalika tasih enem werninipun ijo kluwuk ananging nalika sampun mateng werni kulitipun kuning resik, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun kirang langkung 11,5 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun.

Pisang Ambon Lumut mujudaken pisang ingkang paringipun nama adhedhasar titikan ingkang sami kaliyan werni lumut inggih menika ijem wonten bintik-bintikipun werni soklat. Tembung ambon tegesipun apa-apa kang nganakake ambu (Baoesastra Djawa, 1939: 8) saha lumut

tegesipun aran tetuwuhan lembut-lembut, sok tuwuh ing tembok, lemah, wit-witan lsp (Baoesastra Djawa, 1939: 278). Pisang menika nggadhahi titikan utawi *komponen makna* werni kulitipun ijem wonten *bintik-bintik*-ipun werni soklat ingkang memper kaliyan lumut, werni *daging buah*-ipun pethak radi kuning, ukuranipun 15 dumugi 20 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun. Pisang Ambon Lumut lajeng dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran satunggaling jinis pisang ingkang medalaken ambet, werninipun ijem wonten *bintik-bintik*-ipun werni soklat ingkang memper kaliyan lumut, werni *daging buah*-ipun pethak radi kuning, ukuranipun 15 dumugi 20 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun.

Pisang Emas mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari titikan ingkang sami kaliyan werni emas ingkang kuning resik. tembung emas tegesipun aran logam warnane kuning (Baoesastra Djawa, 1939: 297). Pisang menika nggadhahi titikan utawi *komponen makna* werni kulitipun kuning resik kadosta werni emas, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun antawis 8 dumugi 12 centimeter, raosipun manis sanget saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Emas dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran pisang ingkang werninipun kuning resik kadosta werni emas, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun antawis 8 dumugi 12 centimeter, raosipun manis sanget saha boten wonten isinipun.

Pisang Gendruwo mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari titikan ingkang sami kaliyan werni memedi gendruwo inggih menika abrit semu cemeng. Wonten ing kamus Baoesastra Djawa (1939: 143), tembung gendruwo tegesipun aran memedi awujud raseksa. Pisang menika nggadhahi titikan werni kulitipun abrit semu cemeng, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun kirang langkung 12 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Gendruwo dipunanalisis kanyhi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran pisang ingkang werninipun abrit semu cemeng ingkang memper kaliyan werni memedi gendruwo, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun kirang langkung 12 centimeter, raosipun manis, saha boten wonten isinipun.

Pisang Kepok Urang mujudaken pisang ingkang paringipun nama dipundhasari titikan ingkang sami kaliyan ulam urang. Wonten ing kamus Baoesastra Djawa tembung kepok tegesipun wungkusan, emplengan (Baoesastra Djawa, 1939: 212), saha urang tegesipun aran kewan gegelitan kalebu bangsa yuyu (Baoesastra Djawa, 1939: 445). Pisang menika nggadhahi titikan utawi *komponen makna* werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, ukuranipun 14,5 centimeter, raosipun manis ananging radi sepet, saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Kepok Urang dipuntegesi kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran satunggaling jinis pisang Kepok ingkang wujudipun memper kaliyan ulam urang, werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun

kuning, ukuranipun 14,5 centimeter, raosipun manis ananging radi sepet, saha boten wonten isinipun.

Pisang Kates inggih menika satunggaling pisang ingkang wujudipun memper kaliyan kates utawi telo gantung. Pisang Kates mujudaken pisang ingkang boten awujud lirangan kadosta pisang sanesipun, utawi saged dipunwastani *soliter*. Wonten ing kamus Baoesastra Djawa tembung kates tegesipun telo gantung (1939:192). Pisang menika nggadhahi titikan utawi *komponen makna* ukuranipun kirang saking 15 centimeter, werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, raosipun manis, saha boten wonten isinipun. Lajeng pisang Kates dipunanalisis kanthi *analisis komponensial*, tegesipun inggih menika aran satunggaling pisang ingkang wujudipun memper kaliyan kates utawi tela gantung, ukuranipun kirang saking 15 centimeter, werni kulitipun kuning, werni *daging buah*-ipun kuning, raosipun manis, saha boten wonten isinipun.

DUDUTAN

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembagan ingkang sampun kalampahan, saking panaliten kanthi irah-irahan “Analisis Semantik Leksikal Nama-Nama Pisang” saged dipunpendhet dudutan kalih babagan ingkang jumbuh kaliyan wosing perkawis. Ingkang sepisan bilih kanyata nama-nama pisang wonten ing Kebun Plasma Nutfah Pisang Yogyakarta menika anggadhahi makna leksikal. Makna leksikal dipunpikantuk awit saking mendhet dudutan kanthi *analisis komponensial* saking mapinten-pinten sumber,

inggih menika saking tegesipun nama pisang wonten ing kamus Baoesastra Djawa, asiling wawan pirembagan, dhasaripun paring nama, saha titikanipun. Ingkang kaping kalih, wonten ing panaliten menika dipunpanggihaken 37 jinis pisang ingkang dhasaripun paring nama kaperang dados sekawan, inggih menika (1) nirokaken swanten, (2) titikan utawi sipat ingkang mligi, (3) papan asal-usulipun, saha (4) titikan ingkang sami.

Dhasaripun paring nama pisang ingkang ngginakaken dhasar nirokaken swanten inggih menika pisang Kluthuk. Dhasaripun paring nama adhedhasar titikan utawi sipat ingkang mligi inggih menika pisang Ambon Byok, Ambon Putih, Ambon Sepet, Byar, Kepok Ijo, Kepok Kuning, Kepok Putih, Pipit, Raja Bagus, Raja Pulut, Raja Santen, Raja Sewu, Raja Uter, saha Sangga Buwana. Dhasaripun paring nama adhedhasar papan asal-usulipun inggih menika pisang Agung Semeru, Australi, Raja Bandung, Raja Bali, saha Sitong. Adhedhasar titikan ingkang sami inggih menika pisang Ambon Emprit, Ambon Jaran, Ambon Lumut, Cebol, Emas, Gadhing, Gendruwo, Jambe, Kates, Kepok Asem, Kepok Awu, Kepok Grandhel, Kepok Sapit, Kepok Urang, Raja Nangka, Raja Puser, saha Raja Susu.

Wujud saha nama pisang ingkang dipunpanggihaken mawarni-warni. Wujud saha nama pisang saged dipunbedakaken satunggal saha satunggalipun kanthi cara ningali saking *komponen makna*ipun. *Komponen makna* menika dipunpikantuk saking titikanipun pisang, inggih menika kanthi nggatosaken werni kulitipun, werni

daging buah-ipun, ukuranipun, raosipun, saha wonten isinipun menapa boten.

DUDUTAN SAHA PAMRAYOGI

Saking asiling panaliten saha pirembagan wonten ing panaliten menika nuwuhaken pamrayogi. Wondene pamrayoginipun kaandharaken ing ngandhap menika.

1. Boten sekedhik tiyang ingkang dereng mangertos bab nama pisang langkung-langkung tegesipun saha dhasaripun paring nama. Pramila saking menika saged dipunlajengaken panaliten ingkang ngrembag bab kabudayan, mliginipun bab basa.
2. Sanajan namung katingal sepele, nama pisang menika minangka warisan budaya. Awit panaliten menika winates ing analisis semantik pramila panaliten ingkang memper saged dipunlampahi.

KAPUSTAKAN

- Arikunto, Suharsimi. 1996. *Prosedur Penelitian Suatu Pendekatan Praktek*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Chaer, Abdul. 2009. *Pengantar Semantik Bahasa Indonesia*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Gudai, Darmansyah. 1989. *Semantik beberapa topik utama*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Moleong, Lexy J. 2006. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Pateda, Mansoer, 1989. *Semantik Leksikal*. Flores NTT : Nusa Indah.
- Poerwadarminto, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: Groningen.
- Sudaryanto. 1993. *Metode dan Aneka Teknik Analisis Bahasa*. Yogyakarta: Duta Wacana University Press.
- Sugiyono. 2008. *Metode Penelitian Kuantitatif Kualitatif dan R&D*. Bandung: Alfabeta.
- Tarigan, Henry Guntur. 1985. *Pengajaran Semantik*. Bandung: Angkasa.
- Widyaparwa nomor 31 Hal 17-31. Yogyakarta: Balai Penelitian Bahasa.

FEMINISME WONTEN ING NOVEL KEMBANG ALANG-ALANG ANGGITANIPUN MARGARETH WIDHY PRATIWI

FEMINISM IN NOVEL KEMBANG ALANG-ALANG BY MARGARETH WIDHY PRATIWI

Dening: Rizqi Amalia, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika gadhah tigang ancas inggih menika 1) ngandharaken pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, 2) ngandharaken *kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung wonten ing novel *Kembang Alang-Alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi, 3) ngandharaken *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi.

Panaliten menika kalebet panaliten *kualitatif deskriptif* ingkang migunakaken *teori kritik sastra feminis* ingkang langkung nengenaken bab *kritik sastra feminis radikal*. Sumber *data* ingkang dipunginakaken inggih menika novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. *Data* saking panaliten menika awujud *kutipan* cariyos. Cara ngempalaken *data* wonten ing panaliten menika kanthi cara maos saha nyerat. *Data* dipunanalisis kanthi migunakaken *teori kritik sastra feminis radikal*. Lajeng caranipun ngesahaken *data* wonten kalih inggih menika kanthi uji *validitas* ingkang awujud *validitas semantis* saha uji *reliabilitas* ingkang arupi *reliabilitas intrarater*.

Asiling panaliten ingkang angka setunggal inggih menika pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi ingkang kaandharaken lumantar kalih perangan kapribadhen inggih menika *fisik* (wujud) saha *nonfisik* (watak) ingkang kacariyosaken wonten tiga likur paraga wanita, ananging boten sedaya perangan kapribadhen menika dipuncariyosaken wonten ing paraga-paraganipun. Kaping kalih ngrembag babagan *kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung wonten ing novel *Kembang Alang-Alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Wonten ing pirembaran menika ngasilaken tigang perangan *kemitrasejajaran* antawisipun paraga wanita kalihan kakung. Tigang perangan menika wonten wanita ingkang dipundominasi dening tiyang kakung, wanita ingkang *sejajar* kalihan tiyang kakung, saha wanita ingkang *ndominasi* tumrap tiyang kakungipun. Bab *kemitrasejajaran* menika boten sedaya kawahyakaken wonten tiga likur paraga wanitanipun. Lajeng asiling panaliten ingkang pungkasan ngandharaken *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Miturut asiling panaliten menika wonten selangkung *pandangan* panganggit ingkang dipunpangguhaken.

Pamijining tembung: *feminisme radikal, kemitrasejajaran, pandangan panganggit, novel Kembang Alang-alang*

Abstract

This research has three purposes: 1) to describe the women figure life in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi, 2) to describe equal partnership figure of women with men in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi, 3) to describe the perspective of the author about women in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi.

This was descriptive qualitative study which used the theory of feminist literary criticism which gave more priority to radical feminist literary criticism. Source of data used is novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi. The data in this research is a piece of the story. To collect data in this research is used reading and writing techniques. Data were analyzed by using the theory of radical feminist literary criticism. Validity is used semantic validity, while reliability is used intrarater reliability.

The first research results are the women figure life in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi was described by two types of personality that is physical and psychological that explained on twenty three women figures, but not all types of that personality were explained on all of figures. The second results are discussed equal partnership figure of women with men in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi. The discussion produced three kinds of equal partnership between women with male figures. The three kinds there are women who are dominated by men, women are equal with men, and women dominated against men. That equal partnership is not all describe by the twenty three women figures. The third or the last results are the perspektif of the author about women in the novel Kembang Alang-alang by Margareth Widhy Pratiwi. There were twenty five perspectives of the author have found.

PURWAKA

Perkawis tiyang estri boten nate wonten pungkasanipun bilih dipunandharaken, bab menika saged dipunandharaken wonten ing mawarni-warni wujud, salah setunggalipun inggih menika karya sastra.

Karya sastra minangka gegambaran gesangipun tiyang. Wonten ing karya sastra kathah bab ingkang saged dipunrembag salah satunggalipun inggih menika bab *feminisme*. *Feminisme* kalebet wonten ing perangan *kritik sastra* inggih menika *teori kritik sastra feminis*. *Teori kritik sastra feminis* inggih menika ilmu wonten ing bab sastra ingkang *fokus* andharanipun ngarahaken dhateng tiyang estri.

Salah satunggaling teori kritik sastra *feminis* inggih menika teori *kritik sastra feminis radikal* ingkang ngandharaken babagan tiyang kakung saha tiyang estri menika sami antawisipun hak saha kawajibanipun saged dipuntrepaken wonten ing setunggaling karya sastra inggih menika novel, paraga-paraga estri ingkang ngraos katindhas saha dados *subordinasi* sami ngupados *memperjuangkan* hak-hakipun.

Perangan menika saged dipunpanggihaken wonten ing salebeting *Novel Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Wonten ing novel menika wanita saged dipunrembag wonten ing bab *feminisme* ingkang saged dipuntingali saking bab pagesanganipun, kemitrasejajaranipun, saha pandangan panganggitipun.

GEGARAN TEORI

Kritik sastra inggih menika ngamati kanthi patitis, mbandhingaken kanthi trep, sarta nimbang kanthi adil tumrap sae menapa botenipun *nilai* karya sastra (Tarigan, 1985: 187-188).

Kritik sastra menika dipungolongaken dados sekawan jinis, inggih menika adhedhasar (a) wujud, (b) *metode*, (c) *tipe kritik sastra*, saha (d) tiyang ingkang nyerat *kritik sastra* (Pradopo, 1995: 95).

Kritik sastra gadhah kaginaan ingkang kagolong dados tiga, inggih menika; (a) mekaraken ilmu sastra, (b) mekaraken kasusastran, (c) ngandharaken dhateng masarakat umum babagan karya sastra (Pradopo, 1995: 93).

Feminisme inggih menika tindakan tiyang estri ingkang nuntut hak ingkang sami kanthi wetah antawisipun tiyang estri kalihan tiyang kakung (Moeliono lumantar Sugihastuti & Suharto, 2013: 18). *Kritik sastra feminis* menika kaperang dados makaping-kaping jinis, inggih menika *feminis ideologis*, *feminis ginokritik*, *feminis sosialis-marxis*, *feminis psikoanalitik*, *feminis radikal*, saha *feminis ras* utawi *feminis etnik* (Djajanegara, 2000: 28-39). *Feminis radikal* inggih menika setunggaling *teori kritik sastra* ingkang nлити panganggit saha paraga estri wonten ing salebeting karya sastra ingkang ancasipun ngandharaken *kesetaraan gender* bilih tiyang estri saha tiyang kakung menika sami (Djajanegara, 2000: 33).

Novel inggih menika setunggaling kasusastran Jawi ingkang miturut sejarahipun kagolong sastra Jawi enggal ingkang wiwitiipun wonten ing jaman Kraton Demak (Dwijonagoro: 2013).

Abrams (lumantar Nurgiyantoro, 2013: 247) ngandharaken bilih paraga inggih menika tiyang ingkang dipuncariyosaken wonten ing setunggaling *karya naratif* utawi *drama*, ingkang dening pamaos dipuntapsiraken gadhah *kualitas moral* tartamtu kadosta ingkang dipunekspreiaken mawi cara ngendikanipun saha menapa ingkang dipuntindakaken.

Pandangan panganggit utawi *sudut pandang* inggih menika cara ingkang dipunginakaken panganggit minangka sarana kangge ngandharaken cariyos dhateng pamaos wonten ing salebeting karya *fiksi* kalebet novel (Abrams lumantar Nurgiyantoro, 2013: 338). Tegesipun, *pandangan panganggit* inggih menika sarana kangge nedahaken kados pundi setunggaling cariyos dipunandharaken. *Pandangan panganggit* gegayutan kalihan cariyos ngengingi paraga-paraganipun ingkang dipungambaraken.

Wonten ing karya sastra, paraga inggih menika *figur* ingkang *dikenai* saha *mengenai* tindakan *psikologis* (Endraswara, 2008: 179). Sastra wonten ing *pandangan psikologi* inggih menika *refleksi* saking watak saha salah bawanipun manungsa. Paraga wonten ing karya sastra dipuncariyosaken lumantar kapribadhen inggih menika watak utawi *karakter* ingkang katingal saking salah bawa saben individu ingkang beda saking tiyang-tiyang ingkang sanesipun. Miturut Endraswara (2008: 187) *psikologi penokohan* saged dipunidentifikasi lumantar kalih perangan inggih menika perangan *fisik* (wujud) saha perangan *nonfisik* (watak/ pribadhi).

Sukri & Sofwan (2001: 110) ngandharaken bilih *kemitrasejajaran* inggih menika sesambetan ingkang *harmonis* antawisipun tiyang kakung saha tiyang estri amargi kalih-kalihipun gadhah hak-hak, kalenggahan, tindakan, saha gadhah *peluang* ingkang sami wonten ing *aktualitas* dhirinipun.

CARA PANALITEN

Panaliten menika kalebet panaliten *kualitatif deskriptif* ingkang migunakaken *teori kritik sastra feminis* ingkang langkung nengenaken bab *kritik sastra feminis radikal*. Bab menika dipunginakaken kangge ngandharaken setunggaling perkawis jumbuh kalihan panaliten ingkang dipuntliti kanthi cara *deskripsi* awujud tembung saha basa ingkang dipunandharaken kadosta wonten ing kasunyatanipun wonten ing *konteks alamiah*. Cara panaliten *kualitatif deskriptif* dipunginakaken wonten ing panaliten menika amargi panaliten menika mbetahaken wangsulan babagan setunggaling *fenomena* inggih menika bab *feminisme* wonten ing novel.

Pirantining panaliten wonten ing panaliten babagan *feminisme radikal* wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi menika awujud kertu *data* ingkang dipunginakaken kangge nyerat *data-data* ingkang dipunpendhet saking *objek* panaliten inggih menika novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi.

Caranipun *nganalisis data* kanthi cara *analisis deskriptif*. Cara *analisis deskriptif* menika dipunginakaken kangge ngandharaken kados pundi

feminisme radikal ingkang wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi menika.

Urut-urutaning cara *analisis data* ingkang dipuntindakaken wonten ing panaliten menika inggih menika; (1) *identifikasi*, inggih menika nemtokaken *data* ingkang ngemot bab *feminisme radikal* ingkang sampun kapanggihaken wonten ing kertu *data* (2) *kategorisasi*, inggih menika ngrantam *data* ingkang sampun dipun*identifikasi* adhedhasar pagesangan paraga wanita, *kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung, saha *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita, (3) ngandharaken *data-data* ingkang sampun dipunkategoriaken mawi tabel, (4) *analisis*, dipuntindakaken kanthi cara nafsiraken paraga wanitanipun kalihan perangan-perangan *feminisme* adhedhasar gegaran *teori*.

Caranipun ngesahaken *data* menika kaperang dados kalih, inggih menika uji *validitas* saha uji *reliabilitas*. Uji *validitas* ingkang dipuntindakaken inggih menika awujud *validitas semantis*, inggih menika ningali makna *simbolik* ingkang gayut kalihan *konteksipun*. Uji *reliabilitas* ingkang dipunginakaken inggih menika *reliabilitas intrarater*.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Asiling panaliten ingkang dipunpanggihaken inggih menika arupi *deskripsi* ngengingi perangan-perangan *feminisme radikal* wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Perangan kasebut dipunandharaken mawi pagesangan paraga wanita, *kemitrasejajaran*

paraga wanita kalihan kakung, saha *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita. Andharan saking tiga perangan kasebut inggih menika kasil saking makaping-kaping prastawa ingkang ngemot makna wonten ing salebeting cariyos novel inggih menika:

1. Pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi
2. *Kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung wonten ing novel *Kembang Alang-Alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi
3. *Pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi

Inkang sepisanan badhe dipunandharaken inggih menika Pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Wonten ing pirembagan menika dipunpanggihaken kalih perangan kapribadhen adhedhasar *psikologi* penokohan inggih menika perangan *fisik* (wujud) saha perangan *nonfisik* (watak). Saking kalih perangan menika gadhah titikan ingkang beda-beda ingkang nggambaraken saben-saben paraga wanitanipun. Tiga likur paraga wanita menika Pranandari, Ngatini, Bu Paijan, Bu Kisman, Bu Sabdana, Bu Reksajiwa, Bu Sikem, Darmi, Trinil, Sum, Windi, Yustina, Bu Susanti, Lastri A, Prasti, Lik Singah, Murni, Ranti, Lastri B.

Kalih perangan kapribadhen inggih menika perangan *fisik* (wujud) saha perangan *nonfisik* (watak) menika dipuntedahaken wonten dhirinipun

paraga wanita ananging wonten pirembagan menika boten sedaya dipunandharaken.

Inggang kaping setunggal kapribadhen manungsa adhedhasar *fisik* (wujud), perangan menika dipunpanggihaken wonten ing paraga Pranandari kanthi titikan rekmanipun panjang. *Data* ingkang ngandharaken bab menika katingal wonten *kutipan* ingkang kapundhut saking novel.

Ora nganti stengah jam, Pranandari wis njedhul maneh. Nganggo kathok dawa lan blouse longgar. Rambute kang sapundhak ditaleni nganggo tali rambut warna soklat, padha karo warna clanane. (No. data 1, kaca 6)

Kutipan menika nedahaken bilih Pranandari gadhah titikan *fisik* inggih menika rekmanipun panjang. Bab menika katingal saking paraga Pranandari ingkang nalika semanten badhe tindak kalihan Sadewa kanthi rekmanipun ingkang dipuniket ngangge tali ingkang warnipun soklat sami kalihan warni clananipun Pranandari.

Inggang kaping kalih inggih menika kapribadhen manungsa adhedhasar *nonfisik* (watak), perangan menika dipunpanggihaken paraga Pranandari kanthi titikan remen ibadah, bab menika katingal wonten *data* ingkang kapundhut saking novel.

Ing sumur mburi omah pancen keprungu swara banyu gumrujug mlebu kolah. Dene swara adzan subuh isih keprungu kumandhange, nyuwak Desa Alang-alang kang isih kemulan pedhut.

Tanpa omong Pranandari jumangkah memburi saperlu resesik awak lan nyucekake badane kanggo sujud, ngaturake panuwun awit berkah lan pangayoman sawengi. (No. data 3, kaca 101)

Pranandari gadhah kapribadhen *nonfisik* (watak) inggih menika kanthi titikan remen ibadah minangka wujud saking manungsa *religius*. Bab menika dipuntedahaken dening *kutipan* menika. Pranandari bangun enjing lajeng sembahyang subuh minangka wujud ngaturaken panuwun dhateng Gusti Inggang Maha Kuwaos awit saking berkah saha pangayoman ingkang sampun kaparingaken.

Bab ingkang kaping kalih, ingkang badhe dipunandharaken inggih menika *kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung wonten ing novel *Kembang Alang-Alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Wonten ing pirembagan menika ngasilaken tigang perangan *kemitrasejajaran* antawisipun paraga wanita kalihan kakung. Tigang perangan menika wonten wanita ingkang dipundominasi dening tiyang kakung, wanita ingkang *sejajar* kalihan tiyang kakung, saha wanita ingkang *ndominasi* tumrap tiyang kakungipun. Tigang perangan menika dipunandharaken wonten ing sekawan perangan inggih menika hak, kalenggahan, tindakan, saha peluang ingkang sami minangka manungsa. Bab *kemitrasejajaran* menika boten sedaya kawahyakaken wonten tiga likur paraga wanitanipun.

Pranandari dipundominasi dening Pak Sabdana wonten ing bab kalenggahan, *data* saha andharanipun wonten ing andhap menika.

“Ndari, ana apa ?” Pak Sabdana kang ngerteni Pranandari ora jenjem iku mengo. Raine katon ngemu was semelang nalika meruhi Pranandari pucet raine. “Kowe lara ?” Pranandari manthuk lirih. “Nanging kula taksih kiyat kok, Pak. Sirah kula namung kraos mumet,” kandhane. (No. data 19, kaca 113-114)

Kutipan menika nedahaken bilih Pranandari minangka garwa nemipun Pak Sabdana menika tansah kurmat dhateng Pak Sabdana, katingal saking Pranandari ingkang migunakaken basa krama nalika matur dhateng Pak Sabdana. Bab menika nedahaken bilih Pranandari dipundominasi dening Pak Sabdana wonten ing bab kalenggahan.

Bu Kisman *sejajar* kalihan Pak Kisman wonten ing bab kalenggahan, katingal wonten ing *data* saha andharanipun wonten ing andhap menika.

Mbokne mung wanita desa kang lugu, kang kabeh uripe mung diisi ngabdi marang kulawarga. (No. data 146, kaca 10)

Bu Kisman minangka ibu saking gangsal putra, kedah saged ngurus balewisma tanpa garwanipun ingkang sampun seda. Wonten ing *kutipan* menika dipuntedahaken bilih Bu Kisman gesangipun namung dipunisi kangge ngabdi dhateng kulawarginipun. Awit saking Bu Kisman ingkang ngurus balewisma piyambak menika, tegesipun Bu Kisman kalenggahanipun *sejajar* kalihan garwanipun, Bu Kisman saged dados kepala balewisma sasedanipun garwanipun.

Bu Sabdana *ndominasi* Pak Sabdana wonten ing bab tindakan, bab menika dipuntedahaken wonten ing *data* saha andharanipun ing andhap menika.

Ah, pangresah lirih kawetu saka lambene wanita iku. Ana rasa meri, nanging gage dikipatake. Dheweke eklas lan lila saupama kudu momong maru. Wis kaping pira dheweke tansah aweh pamrayoga supaya sisihane kawin maneh, supaya uripe nduweni teges. Nalika umur perkawinane ngancik limalas, lan tetep sepi saka bocah. Nanging kabeh usul tansah ditolak, kanthi alesan tanpa anak uripe cukup

mulya. Ora ana wanita sing bisa cocok ing atine.

Saiki bareng umur bebrayane ngancik selawe taun, tuwuh krenteg iku. Lelakoning manungsa, sapa bisa mbatang ? Semono uga nalika sisihane kang wis mancik seket loro taun iku lagi kaosik atine, wanita iku mung masrahake kabeh marang kersane sing kuwasa. Mbokmenawa kuwi peranganing lelakon kang kudu dilakoni. (No. data 158, kaca 103)

Bu Sabdana *ndominasi* garwanipun wonten ing bab tindakan inggih menika piyambakipun saged ikhlas menawi garwanipun menika krama malih. Bab menika dipuntedahaken wonten ing *kutipan* menika, Bu Sabdana piyambak ingkang kanthi *wicaksana* ngaturi garwanipun menika kangge krama malih kanthi pangajeng-ajeng saged gadhah putra.

Pungkasaning panaliten ngandharaken *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Miturut asiling panaliten menika wonten selangkung *pandangan* panganggit ingkang dipunpanggihaken. Selangkung pandangan panganggit kasebut inggih menika : (1) para mudha kedah purun sinau, (2) wanita kedah remen srawung saha grapyak semanak, (3) wanita ingkang tansah tresna asih dhateng kulawarginipun, (4) wanita ingkang tansah sengkud wonten ing gesangipun, (5) wanita kedah purun mbiyantu tiyang sanes ingkang wonten ing sakiwatengenipun, (6) wanita ingkang boten nengenaken bab ingkang leres/ sae, (7) wanita kedah gadhah tekad kiyat saha wantun wonten ing ngadhepi perkawis, (8) para mudha ingkang gadhah pikiran *kreatif*, (9) wanita ingkang tansah gadhah

pikiran *kreatif*, (10) wanita kedah sareh wonten ing ngadhepi perkawis, (11) tiyang sepuh ingkang kanthi sareh nggulawenthah putranipun, (12) lare kedah tansah mbekti dhateng tiyang sepuh kekalih, (13) tiyang estri saha kakung ingkang kedah tansah njagi katentreman wonten ing balewisma, (14) wanita kedah remen nyambut damel, (15) wanita kedah njagi *penampilan*, (16) wanita ingkang prasaja wonten ing gesangipun, (17) wanita kedah tansah waspada srawung kalihan tiyang kakung ingkang nembe tepang, (18) para mudha ingkang boten nengenaken bab ingkang leres/ sae, (19) wanita kedah mbekti dhateng garwanipun, (20) para mudha kedah purun gotong royong wonten ing bab ngrembag perkawis, (21) wanita kedah tansah asih dhateng sasaminipun, (22) wanita gadhah raos tresna asih dhateng tiyang kakung, (23) wanita kedah remen ibadah, (24) wanita ingkang minangka ibu kedah tansah nggatosaken putranipun, (25) wanita ingkang remen kaendahaning alam.

Data ingkang nedahaken *pandangan* panganggit menika kapanggihaken wonten ing dhirinipun paraga Pranandari.

Sadewa dhewe ngerti yen Pranandari dudu golongan bocah kang gembeng lan aleman. Pranandari mujudake kenya kang kuat lan wani, ora gampang nangis yen ora ana perkara kang abot. (No. data 32, kaca 54)

Kutipan menika nedahaken paraga Pranandari minangka wanita ingkang sareh, saged kiyat saha wantun nalika ngadhepi perkawis. Bab menika minangka wujud saking *pandangan* panganggit bilih wanita kedah tansah kiyat saha wantun wonten ing ngadhepi perkawis.

Pandangan panganggit menika katingal wonten ing paraga Bu Paijan, *data* saha andharanipun wonten ing andhap menika.

Sadewa mesem karo manthuk, banjur munggah tritisan njejeri Paijan wadon kang lungguh ing amben. "Nembe napa, Lik?" pitakone marang ibune Pranandari.

"Ngisis, iki mau. Karo kuwi mipil jagung. Saka ngendi, Le?" (No. data 45, kaca 44)

Panganggit nedahaken *pandangan*ipun bilih wanita kedah remen nyambut damel. Bab menika katingal saking Bu Paijan ingkang mipil jagung sinaosa piyambakipun saweg ngisis, tegesipun menika paraga Bu paijan kalebet tiyang ingkang saged nyambut damel kanthi cekat-ceket.

DUDUTAN

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembaran *feminisme* wonten ing novel Kembang Alang-Alang anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi ingkang wonten ing BAB IV, pramila saged dipunpendhet dudutan babagan tigang perkawis ingkang wonten ing wosing perkawis. Sasampunipun nindakaken *analisis* babagan *novel* menika saged dipunwastani kados pundi pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi.

Pagesangan paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi dipunandharaken kanthi kalih perangan kapribadhen adhedhasar *psikologi* penokohan inggih menika perangan *fisik* (wujud) saha perangan *nonfisik* (watak). Saking kalih perangan menika gadhah titikan ingkang beda-beda ingkang nggambaraken saben-saben paraga

wanitanipun. Kalih perangan kapribadhen inggih menika perangan *fisik* (wujud) saha perangan *nonfisik* (watak) menika dipuntedahaken wonten dhirinipun paraga wanita ananging wonten pirembagan menika boten sedaya dipunandharaken.

Perkawis ingkang kaping kalih inggih menika ngrembag babagan *kemitrasejajaran* paraga wanita kalihan kakung wonten ing novel *Kembang Alang-Alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Wonten ing pirembagan menika ngasilaken tigang perangan *kemitrasejajaran* antawisipun paraga wanita kalihan kakung. Tigang perangan menika wonten wanita ingkang dipundominasi kalihan tiyang kakung, wanita ingkang *sejajar* kalihan tiyang kakung, saha wanita ingkang *ndominasi* tumrap tiyang kakungipun. Bab *kemitrasejajaran* menika boten sedaya kawahyakaken wonten tiga likur paraganipun.

Perkawis ingkang kaping tiga inggih menika ngandharaken *pandangan* panganggit ngengingi paraga wanita wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi. Miturut asiling panaliten *pandangan* panganggit ingkang sampun dipunpanggihaken wonten ing salebeting cariyos novel ngengingi paraga-paraga wanitanipun menika wonten selangkung *pandangan*.

PAMRAYOGI

Panaliten babagan *feminisme radikal* wonten ing novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun

Margareth Widhy Pratiwi taksih kathah kirangipun amargi watesaning kawruh panaliti babagan *feminisme radikal*. Awit saking menika prelu dipuntindakaken panaliten ingkang langkung wiyar saha nyinau malih babagan *feminisme radikal*. Tuladhanipun *Stereotip* tiyang estri wonten ing pagesangan ing salebeting novel *Kembang Alang-alang* anggitanipun Margareth Widhy Pratiwi.

KAPUSTAKAN

- Aminuddin. 1989. "Metode Kualitatif dalam Penelitian Karya Sastra" dalam *Pengembangan Penelitian Kualitatif dalam Bidang Bahasa dan Sastra*. Malang: HISKI dan YA3.
- Barry, Peter. 2010. *Beginning Theory: Pengantar Komprehensif Teori Sastra dan Budaya*. Yogyakarta: Jalasutra.
- Djajanegara, Soenarjati. 2000. *Kritik Sastra Feminis: Sebuah Pengantar*. Jakarta: Gramedia Pustaka Utama.
- Dwijonagoro, Suwarna. 2013. PGSD: Widya Sastra. <http://blog.uny.ac.id/suwarnadr/2013/11/17/pgsd-widya-sastra/>. Diunduh pada tanggal 6 Maret 2014.
- Endraswara, Suwardi. 2004. *Metodologi Penelitian Sastra: Epistemologi, Model, Teori, dan Aplikasi*. Yogyakarta : Pustaka Widayatama.
- _____. 2008. *Metode Penelitian Psikologi Sastra: Teori, Langkah dan Penerapannya*. Yogyakarta: Media Pressindo.
- Firdaus, Endis. 2012. "Kemitrasejajaran Peran Gender dalam Wacana Legalitas Indonesia". *Jurnal Pendidikan Agama Islam-Ta'lim*, Vol. 10, No. 2, hlm. 98.
- Hartoko, Dick dan B. Rahmanto. 1986. *Pemandu di Dunia Sastra*. Yogyakarta: Kanisius.
- Lestari, Wiji Budi. 2014. Kritik Sastra Feminis Ideologis Wonten Ing Novel Gemini Anggitanipun Suparta Brata. *Skripsi S1*. Yogyakarta: Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, FBS Universitas Negeri Yogyakarta.
- Masriah. 2015. Sikap Radikal Tokoh Perempuan dalam Si Parasit Lajang Karya Ayu Utami. *Skripsi S1*. Yogyakarta: Program Studi

- Bahasa dan Sastra Indonesia, FBS Universitas Negeri Yogyakarta.
- Nurdiana, Kingkin Winanti. 2008. *Citra Wanita Jawa dalam Novel Dom Sumurup ing Banyu Karya Suparto Brata. Skripsi SI.* Yogyakarta: Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, FBS Universitas Negeri Yogyakarta.
- Nurdiyantoro, Burhan. 2013. *Teori Pengkajian Fiksi.* Yogyakarta: Gadjah Mada University Press.
- Pradopo, Rachmat Djoko. 1995. *Beberapa Teori Sastra, Metode Kritik, dan Penerapannya.* Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Pratiwi, Margareth Widhy. 1993. *Kembang Alang-alang.* Surabaya: Sinar Wijaya.
- Pusat Bahasa Departemen Pendidikan Nasional. 2005. *Seminar Kritik Sastra: Psikologi dalam Kritik Sastra.* Jakarta: Pusat Bahasa Depdiknas.
- Ratna, Nyoman Kutha. 2009. *Teori, Metode, dan Teknik Penelitian Sastra.* Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sugihastuti dan Suharto. 2013. *Kritik Sastra Feminis: Teori dan Aplikasinya.* Yogyakarta: Pustaka Pelajar.
- Sukri, Sri Suhandjati dan Ridin Sofwan. 2001. *Perempuan dan Seksualitas dalam Tradisi Jawa.* Yogyakarta: Gama Media.

KAJIAN WACANA BASA JAWI WONTEN ING *DISPLAY PICTURE BLACKBERRY MESSENGER*

Oleh: Devis Windarti, Pendidikan Bahasa daerah (Jawa), Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta
deviswindarti@gmail.com

Sarining Panaliten

Panaliten menika kalebet jinis panaliten *deskriptif*. Data ingkang dipunginakaken ing panaliten menika wujudipun *foto* wacana Basa Jawi ing *DP BBM* ingkang dipunupload dening pangange *akun BBM*. Sumbering *data* panaliten menika *display picture* ing *akun BBM*. Cara anggenipun ngempalaken *data* inggih menika ngginakaken *teknik* maos saha *teknik catat*. Cara nganalisis *data metode deskriptif*, ingkang saged dipunlampahi kanthi cara *identifikasi, klasifikasi, saha nganalisis wacana Basa Jawi ing DP BBM*.

Asiling panaliten menika ngandharaken wosipun saha *fungsi* wacana Basa Jawi ing *Display Picture Blackberry Messenger*. Wosipun wacana ingkang saged kapanggihaken wonten sekawan, inggih menika wacana *sosial, wacana budaya, wacana ekonomi, wacana olah raga saha kasarasan*. Wondene, *fungsi* ingkang kapanggihaken inggih menika *fungsi informatif, fungsi ekspresif, fungsi direktif, fungsi puitik*.

Pamijining tembung : Wacana, *Display Picture Blackberry Messenger*

Abstract

The type of the study is descriptive research. The form of the data from the study is photos with the Javanese language discourse of BBM display picture which uploaded by BBM users. The data source of the study is BBM account display picture. The data collection of the study is using reading technique and record technique. After collecting the discourse, the way to analyze data appears by using descriptive method, which can be done in descriptive method is the identification, the clarification and discourse analysis of Javanese Language in BBM display picture. The result of the study is to explain the content and the function of Javanese language discourse in Blackberry Messenger Display Picture. The contents of discourse can be found in the study, i.e. the social discourse, cultural discourse, economic discourse, sport and health discourse. In addition to the contents of discourse, there are the discourse functions, i.e. the informative function, the expressive function, the directive function, the poetic function

Keywords : Discourse, BBM display picture

PURWAKA

Wacana dipunandharaken dening panutur dhateng lawan tutur kanthi ancas ngandharaken wosipun wacana. Miturut cara anggenipun ngandharaken wacana kaperang dados kalih, inggih menika : wacana lisan saha wacana seratan. Wacana lisan inggih menika jinis wacana ingkang dipunandharaken kanthi lisan. Wondene, wacana seratan inggih menika jinis wacana ingkang dipunandharaken mawi seratan. Panutur ingkang ngandharaken wacana, temtu kemawon pamaos kedah mangertos saha saged mendhet dudutan saking wosipun wacana menika. Saben pamaos dereng mesti sami pamanggihipun ngengingi dudutan wacana menika.

Wacana saged kapanggihaken wonten papan pundi kemawon, kadosta wacana ing *spanduk*, wacana ing trek, wacana ing *stiker*, wacana ing papan wara- wara, saha wacana ing *smart phone*. Wonten ing kemajengan jaman, temtu kemawon *teknologi* saha piranti kangge *komunikasi* menika langkung *canggih* ugi *praktis* kangge ngandharaken wacana. Tiyang remen bilih ngandharaken wacana ngginakaken *smart phone* canggih. *Komunikasi* ngginakaken *smart phone* saged mirsani *foto*. Salah satunggalipun *aplikasi* ingkang dipunginakaken kangge ngandharaken wacana basa Jawi wujudipun *foto* ingkang ngewrat wacana Basa Jawi inggih menika *aplikasi BBM*. *BBM* (*Blackberry Messenger*) inggih menika *pesan* pribadhi kangge *komunikasi* saha paring *informasi*. Wacana wonten ing *BBM* saged dipunwastani *DP* (*Display Picture*).

Panaliti mendhet *data* wacana Basa Jawi ing *DP BBM* amargi ingkang ngginakaken *smart phone* menika sami bikak kaca *BBM*. Panaliti gadhah pangajab bilih panaliten menika saged paring wawasan tumrap ing pagesangan. Wondene, pamilihing *sumber data* wacana Basa Jawi ing *DP BBM* ugi gadhah mapinten-pinten pawadan.

Sepisan, para pangangge *smart phone* mliginipun pangangge *akun BBM* inggih menika para taruna mudha, remen bilih ngginakaken *media komunikasi* ingkang sipatipun *ekspresif*. Pamilihing tembung ugi langkung gampang, sedaya pangangge saha para pamaos *akun BBM* mesti sampun mangertos basa ingkang dipunginakaken, amargi basa ingkang dipunginakaken wonten *DP BBM* ngginakaken basa padintenan.

Pawadan ingkang kaping kalih inggih menika wacana ingkang dipunupload ing *DP BBM* menika saged paring pawarta, *informasi*, humor, saha piwulang, satemah *DP BBM* ingkang dipunupload menika gadhah *fungsi* piyambak – piyambak saha wosipun ing wacana ingkang sae kangge pangangge *akun BBM*. Pramila saking adhedhasar ing nginggil menika panaliti badhe ngandharaken ingkang langkung jangkep inggih menika bab *fungsi* saha wosipun wacana Basa Jawi ing *DP BBM*.

GEGARAN TEORI

Tarigan (1987:27) ngandharaken wacana inggih menika perangan basa ingkang kalenggahanipun langkung nginggil utawi langkung ageng wonten ing ukara utawi klausa mawi koherensi saha kohesi. Wacana saged dipunwastani

jangkep minangka kohesi saha koherensipun saged nyambung saking wiwitan dumugi pungkasan. Miturut Mulyana, (2005:1) wacana inggih menika perangan basa ingkang *relative kompleks* saha langkung jangkep. Perangan basa ingkang saged nyengkuyung wacana ingkang wetah inggih menika *fonem, morfem, tembung, frasa, klausa, ukara, paragraf, dumugi karangan ingkang wetah. Wondene, pamanggih ingkang jumbuh kaliyan pamanggih Mulyana inggih menika pamanggih Kridalaksana (lumantar Tarigan 1987:25) Wacana inggih menika kesatuan bahasa* ingkang wujudipun tembung, ukara, *paragraf, utawi karangan ingkang wetah. Wacana ugi gadhah perangan-perangan ingkang wigati, inggih menika satuan bahasa, jangkep, sainggilipun ukara, koherensi, nyawiji, kohesi, seratan saha lisan, wiwitan saha pungkasan ingkang nyata. Mulyana (2005:57) ngandharaken miturut wosipun wacana kaperang dados 7 jinis inggih menika : 1) wacana sosial* inggih menika wacana ingkang ngandharaken perkawis bab pagesangan wonten salebeting sesrawungan padintenan ing masarakat (Mulyana, 2005:58). Titikanipun tuwuh ing masarakat, ngginakaken tetembungan ingkang sipatipun mbangun, gayut kaliyan perkawis *budaya, politik, agami, politik, saha criminal. 2) wacana ekonomi* inggih menika perkawis ingkang ngewrat arta, *bisnis, saha dhana ing lembaga* utawi kelompok. Titikanipun ngginakaken tetembungan ingkang gayut kaliyan arta, bank, saha tabungan. 3) wacana *budaya* ngandharaken bab seni, kapitadosan, *adat, budaya, folklor, saha tradisi* ingkang asring dipunlampahi

ing pagesangan tiyang. 4) Wacana olahraga saha kasarasan menika ngandharaken bab kasarasan saha kawarasan wonten salebeting pagesangan tiyang. Titikanipun ngginakaken tetembungan *olahraga, jogging, push-up, supporter, saha waras.*

CARA PANALITEN

Panaliten *Kajian Wacana Basa Jawi* ing *Display Picture BBM* menika ngginakaken panaliten *deskriptif* ingkang awujud andharan mawi seratan. Miturut Moleong (2004:11), *data* ing panaliten *deskriptif* menawi dipunkempalaken wujudipun ukara, gambar, saha sanes angka. Arikunto (lumantar Mulyana, 2005:84) *metode deskriptif* saged dipunginakaken kangge nggambarakensaha ngandharaken *objek* ing panaliten. Kanthi cara *deskriptif* saged dipungambaraken saha dipunandharaken bab wacana Basa Jawi ing *DP BBM*.

Data ingkang dipunginakaken ing panaliten menika wujudipun wacana Basa Jawi ing *DP BBM* ingkang dipunupload dening pangangge *akun BBM ing kontak* kula. WDPB wujudipun *foto* ingkang ngewrat wacana baso Jawi. Wacana baso Jawi menika wosipun ngewrat pitutur, humor, saha paring *informasi*. Inggih dados sumber *data* wonten ing panaliten WDPB inggih menika *akun BBM*.

Cara kangge ngempalaken *data* menika ngginakaken *teknik* maos saha *teknik catat*. *Teknik* maos wacana ing *DP BBM* dipunlampahi kanthi teliti saha permati, paring tandha utawi titikan ing wacana ingkang kalebet *fungsi* saha wosipun

wacana *DP BBM*, nalika sampun dipunparingi titikan, dipuncathet bab ingkang wigati mliginipun wosipun saha *fungsi* wacana Basa Jawi ing *DP BBM*, *data* ingkang sampun dipuncathet kanthi teliti saha permati kala wau dipunlebetaken ing *kartu data*. Pamilihing *teknik* maos ing panaliten menika gayut kaliyan objek ingkang wujudipun seratan. Pramila, kedah ngginakaken *teknik* maos saha *teknik catat* ingkang teliti saha permati.

Piranti ing panaliten menika wujudipun *human instrument* saha *kartu data* amargi *data* ingkang badhe kapendhet wujudipun seratan. Miturut Moleong (2004:168) *human instrument* inggih menika panaliti gadhah kalenggahan kangge ngengrengaken, nglaksanakaken, nganalisis, saha nglaporaken asiling panaliten. Piranti ing panaliten WDPB inggih menika panaliti piyambak tanpa *peran* saking tiyang sanes saha *narasumber* sanesipun. Piranti panaliten ingkang kaping kalih inggih menika *kartu data*. *Kartu data* dipunginakaken amargi *data* menika wujudipun seratan.

Cara anggenipun nganalisis *data* ing panaliten menika, *data* ingkang sampun dipunkempalaken, lajeng dipunanalisis miturut cengkoronganing panaliten saha watesaning perkawis. Satemah, panaliten menika saged ngginakaken *metode* ingkang trep, inggih menika ngginakaken *metode deskriptif*. *Metode deskriptif* panaliten WDPB saged kababar kanthi *terperinci* saha tumata. Miturut Arikunto (lumantar Mulyana, 2005:84) *metode deskriptif* saged dipunginakaken kangge nggambaraken, ngandharaken, saha

jltrengaken wosipun objek panaliten. Kanthi *metode deskriptif*, *data* utawi objek saged kaandharaken mawi kados kasunyatanipun saha *objektif*.

Wondene *tahap* anggenipun nganalisis *data* kanthi *metode deskriptif* saged kanthi cara. 1) *Identifikasi* wacana menika ngandharaken kadospundi *fungsi* saha wosipun ing WDPB. 2) *Klasifikasi* wacana menika *data* ingkang sampun dipun*identifikasi* lajeng dipun*klasifikasi* kanthi dipunpantha miturut *fungsi* saha wosipun piyambak-piyambak, supados gampil anggenipun nyerat wonten ing *kartu data*. 3) Nganalisis wacana menika kanthi ngginakaken *prinsip pemahaman* wacana ingkang kaperang dados kalih inggih menika *Prinsip Analogi* saha *Prinsip Penafsiran Lokal*.

Cara anggenipun ngesahaken *data* menika ngginakaken *validitas* saha *reliabilitas intrarater*. *Validitas* ingkang dipunginakaken ing panaliten WDPB inggih menika *expert judgment* (panyaruwe ahli). *Expert judgment* inggih menika cara ngesahaken *data* kanthi cara panaliti nyuwun panyaruwe saha wawan piremangan dhateng dosen pembimbing saha sanak kadang kanca ingkang mangertos bab panaliten *kajian* wacana. Wondene, *reliabilitas intrarater* ingkang dipunginakaken ing panaliten menika ngginakaken *cek-richek* utawi *kajian* ingkang dipunambali. Caranipun panaliti ngecek setunggal-setunggal *data* lajeng dipunteliti saha dipunambali. Pramila, panaliti saestu saged *fokus* kaliyan *data* kangge ngecek kanthi *terperinci*, tuladhanipun panaliti maos kanthi dipunambali

dumugi juwarai saha neliti kanthi permati supados saged mentes asiling *data* menika. Pangajabipun saking *reliabilitas intrarater* sedaya *data* saged *valid* saha *absah* gayut kaliyan gegaran *teori*.

ASILING PANALITEN

Wacana *sosial* inggih menika wacana ingkang gayut kaliyan perkawis *sosial* ing pagesangan masarakat. Perkawis ingkang gayut kaliyan perkawis *sosial* ing masarakat inggih menika perkawis sandhang, pangan, griya, siti, pawiwahan, lelayon, bebendu, saha menapa kemawon ingkang gayut kaliyan bab *sosial*.

‘nggarap skripsi ben ndhang lulus’
(DL no. 41)

Prinsip pemahaman wacana data (41) menika saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika ngemutaken saha paring motivasi supados saged ndadosaken greged kangge enggal-enggal purna anggenipun nindakaken skripsi. Saking *data* menika, kalebet wosipun wacana *sosial*, amargi gadhah titikan ingkang tuwuh ing pasrawungan kaliyan kanca. Saged dipuntingali titikanipun *data* (41) inggih menika sami nggatosaken saha paring *motivasi* dhateng kanca ingkang nembe skripsi. Paring *motivasi* saha nggatosaken menika kalebet perkawis srawung ing umum saha kalebet *budaya* tulung tinulung. *Data* (41) kalebet *fungsi direktif*, amargi paring perintah supados enggal-enggal nindakaken skripsi. Atur perintah ing *data* (41) saged dipuntingali ing ukara nggarap skripsi ben ndhang lulus. Andharan menika kalebet wacana ingkang *fungsi*ipun enggal dipuntindakaken anggenipun skripsi supados enggal lulus.

‘Ampuni Kula Gusti’
(DL no. 26)

Prinsip pemahaman wacana kados ing nginggil *data* (26) saged dipunpendhet wosipun wacana nyuwun pangapunten dhateng Gusti Allah, supados tumindakipun ingkang awon saged dipunlipur dosa-dosanipun. *Data* (26) kalebet wosing wacana *sosial*, amargi ngandharaken bab

tumindak ingkang saged gayut bab *sosial* saha spiritual. Titikanipun *data* (26) ngandharaken pandonga ingkang wosipun nyuwun pangapura dhateng Gusti Allah.

Data (26) kalebet *fungsi ekspresif*, amargi piyambakipun nembe kemutan yen Gusti Allah paring pengetan, pramila piyambakipun nyuwun pangapura. Titikanipun *data* (26) kalebet *fungsi ekspresif* inggih menika kanthi *ekspresi swasana* sedhah, ajrih kaliyan Gusti amargi sampun nindakaken dosa lajeng mertobat.

Sumeleh, sareh, ora jirih, sumeh
Iku kuncine wong urip ing ngalam donya
(DL no. 17)

Prinsip pemahaman wacana data (17) saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika sinten kemawon ingkang srawung ing masarakat kedah ngecakaken kunci kangge gesang. Kunci kangge gesang inggih menika sumeleh, sareh, boten jireh, saha sumeh supados saged nggayuh pasrawungan ingkang becik saha rumaket. *Data* (17) kalebet wosing wacana *sosial* saged dipunpirsani titikanipun *data* (17) inggih menika ngginakaken tetembungan ingkang gayut kaliyan gesang ing masarakat *sosial* kados sumeleh, sabar, saha sumeh supados saged nggayuh gesang ingkang minulya. Pangajabipun pamaos saged ngecakaken kunci kangge pasrawungan gesang ing masarakat.

Data (17) kalebet *fungsi informatif* ingkang gadhah titikan wacana inggih menika : 1) ngandharaken saha *deskripsikaken*, 2) tetembungan ingkang dipunginakaken sipatipun mbangun, kanthi ukara sumeleh, sabar, boten jireh saha sumeh iku kuncine wong urip ing alam donya. Ukara menika saged paring panjurung ingkang sipatipun mbangun kangge srawung ing masarakat kanthi sae. 3) paring wawasan saha *informasi* ingkang gadhah ancas kangge gesang ingkang bagya mulya.

Data (17) kalebet *fungsi puitik*, amargi kaserat kanthi nggatosaken tetembunganipun ingkang ngginakaken purwakanthi guru sastra. Saged dipunpirsani ing ukara sumeleh, sabar, boten jireh saha sumeh. Andharan menika saged

dipunpendhet purwakanthi guru sastra wonten ing konsonan [s] saha [h] wonten ing ukara sumeleh, sabar, boten jireh saha sumeh.

Wacana *ekonomi* ngandharaken perkawis ingkang ngewrat arta, *bisnis*, saha dhana ing *lembaga* utawi kelompok. *Istilah-istilah* ingkang asring dipunginakaken ing wacana *ekonomi* antawisipun *inflasi*, *devaluasi*, *deposit*, *mata uang*, *gaji*, *bea*, *tabungan*.

Durung bayaran
Ora usah jaluk jatah
(DL no. 10)

Prinsip pemahaman wacana data (10) menika saged dipunpendhet wosipun wacana nyuwun arta saking upah, menawi dereng caos arta dereng pikantuk jatah saking garwanipun ingkang estri. *Data* (10) kalebet wosing wacana *ekonomi*, amargi ngginakaken tetembungan bayaran ingkang gayut kaliyan bab arta.

Data (10) kalebet *fungsi informatif*, amargi ngandharaken *informasi*. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (10) kanthi ngandharaken *informasi* kangge garwanipun ingkang kakung menawi dereng pikantuk bayaran dereng angsal jatah saking garwanipun ingkang estri.

‘Udane awet kaya utangku ning BRI suwene pol!
Ora rampung-rampung’ (DL no. 8)

Saking *prinsip pemahaman wacana data* (8) menika saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika ngandharaken jawah ingkang awet utawi boten terang lajeng dipungambaraken kaliyan nyambut arta wonten BRI ingkang dangu cicilanipun. *Data* (8) kalebet wosing wacana *ekonomi*, amargi ngginakaken ngginakaken tetembungan ingkang gayut kaliya arta. Saged dipunpirsani ing tembung utangku saha BRI.

Data (8) kalebet *fungsi ekspresif*, amargi ngandharaken raosipun ingkang gayut kaliyan *emosi*. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (8) kalebet *fungsi ekspresif* inggih menika nggandharaken raos nggersula, amargi sambutanipun ing bank dereng lunas. *Data* (8) ugi gadhah ancas kangge ngewakaken raos nggrundhel ingkang gayut kaliyan *emosi* piyambakipun.

Pangajabipun, tiyang sanes saged paring panglipur dhateng piyambakipun.

Jane aku bisa dadi wong irit
Nanging aku emoh ndak dikira medhit (DL no. 11)

Prinsip pemahaman wacana data (11) saged dipunpendhet wosipun wacana. Piyambakipun saged ngirit, nanging ngirit kanthi saestu ajrih menawi dipunwastani tiyang medhit. *Data* (11) kalebet wosing wacana *ekonomi*, amargi ngandharaken perkawis ingkang gayut kaliyan arta. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (11) wacana menika ngginakaken tetembungan ingkang gayut kaliyan arta wonten ing tembung irit saha medit. Kekalihipun gadhah gegayutan ing bab arta ingkang saged paring daya pangaribawa.

Data (11) kalebet *fungsi informatif*, amargi gadhah titikan kanthi ngandharaken piyambakipun tiyang ingkang boten medhit. Saged dipunpirsani ing ukara jane aku bisa dadi wong irit, nanging aku emoh ndak dikira medhit. Ukara menika kalebet ukara ingkang ngandharaken saha *deskripsikaken*.

Data (11) kalebet *fungsi puitik*, amargi gadhah titikan kanthi nggatosaken panyeratanipun kanthi dipunserat mawi basa ingkang endah. Titikan sanesipun inggih menika ngginakaken purwakanthi guru sastra wonten ing konsonan [t] ing tembung irit saha medhit.

‘Motorku elek *sejuta kisah*, Motormu apik *sejuta perbulan*’ (DL no. 40)

Prinsip pemahaman wacana data (40) menika saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika nandingaken sepedha motor ingkang kathah cariyosipun minangka kenangan. Wacana *data* (40) ancasipun kangge nyendhu tiyang sanes ingkang sepedha motoripun taksih cicilan saben wulan sakyuta. *Data* (40) kalebet wosing wacana *ekonomi*, amargi ngandharaken perkawis ingkang gayut kaliyan arta. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (40) wacana menika ngginakaken tetembungan ingkang ngewrat arta, wonten ing tembung *sejuta perbulan*.

Data (40) kalebet *fungsi ekspresif*, amargi piyambakipun gadhah raos serik ingkang sepedha

motoripun kirang sae, nanging wonten cariyosipun. *Ekspresi* ingkang saged katingal inggih menika ngala-ala utawi nyendhu saha serik. Titikanipun *data* (40) kalebet *fungsi ekspresif* inggih menika ngginakaken ukara nyendhu wonten ing ukara motormu *sejuta perbulan*.

Data (40) kalebet *fungsi puitik*, amargi anggenipun nyerat wacana ngginakaken basa ingkang endah. Saged dipunpirsani titikanipun inggih menika ngginakaken purwakanthi lumaksita ing tembung *sejuta*. Tembung *sejuta* tegesipun kathah kenangan saha sakyuta arupi arta.

Wacana *budaya* ngandharaken bab *seni*, kapitadosan, *adat*, *budaya*, *folklor*, saha *tradisi* ingkang asring dipunlampahi ing pagesangan tiyang.

‘AJA LALI’ Pasar Keroncong 2016.
Setu Pahing, 3 Desember 2016
Sakiwa Tengen Peken Kota Gede. GRATIS!
(DL. no 31)

Prinsip pemahaman wacana ing *data* (31) menika saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika atur pawarta wonten ing Kota Gede badhe kalampahan pasar keroncong. *Musik keroncong* menika dipunwiwaraken mawi peken supados saged ndayani tarik kawigatosanipun masarakat. *Data* (31) kalebet wosing wacana *budaya*, amargi ngandharaken bab kesenian ingkang ngrembaka ing Indonesia.

Data (31) kalebet *fungsi informatif*, amargi ngandharaken pawarta saha paring informasi kangge masarakat supados sami mirsani *kesenian musik keroncong*. Saged dipunpirsani titikan *data* (31) kalebet *fungsi informatif* ing andhwaran ‘AJA LALI’ Pasar Keroncong 2016. Setu Pahing, 3 Desember 2016. Sakiwa Tengen Peken Kota Gede. GRATIS! Andhwaran menika kalebet pawarta ingkang dipunginakaken kangge paring *informasi* dhateng masarakat.

Wacana *olahraga* saha kasarasan inggih menika wacana ingkang ngandharaken bab kasarasan saha kawarasan wonten salebeting pagesangan tiyang.

OTW adoh ngombe antimo

(DL no. 23)

Prinsip pemahaman WDPB wonten ing *data* (23) saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika nalika tindakan tebih, ngginakaken bis kasuwun ngunjuk obat antimo, supados boten mabuk ingkang saged damel badan kita sakit. *Data* (23) kalebet wosing wacana *olahraga* saha kasarasan, amargi gadhah titikan ngginakaken tetembungan mabuk ingkang gayut kaliyan bab kasarasan.

Data (23) kalebet *fungsi informatif*, amargi gadhah titikan paring wawasan saha paring *informasi*. Saged dipunpirsani titikanipun wonten ing ukara *OTW* adoh ngombe antimo. Wacana ing *data* (23) paring wawasan saha *informasi* ingkang ngandharaken menawi tindakan tebih ingkang ngginakaken *kendaraan* bis kasuwun ngunjuk antimo supados boten saged njalari mabuk.

Data (23) kalebet *fungsi direktif*, amargi gadhah titikan ingkang ancasiipun paring perintah supados ngunjuk antimo nalika tindakan tebih. Pangajabipun, menawi sampun ngunjuk antimo badan boten mabuk.

Sehat kuwi yen : Mangan enak, Turu kepenak, Ngibadah jenak, Tangga semanak, Keluwarga cedhak, Sedulur gapyak, Banda cemepak, Kubur ora sesak, Suwarga bukak, Ana panganan ora cluthak, Ketemu kanca ngguyu ngakak. (DL no. 28)

Prinsip pemahaman WDPB wonten ing *data* (28) saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika ngandharaken ingkang dipunwastani waras inggih menika menawi dhahar boten kathah sirikan, ngaso mawi tentrem, penggalih semeleh, banda wetah, nyandhing sanak kluwarga, kabetahanipun cepak, menawi kepanggih sedherek bingah. *Data* (28) kalebet wosing wacana *olahraga* saha kasarasan, amargi ngandharaken perkawis waras. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (28) inggih menika ngginakaken tetembungan *sehat* saha ngandharaken ingkang dipunwastani *sehat* menika menapa kemawon. Titikan ingkang kaping kalih inggih menika ngewrat piweling supados sami njagi kasarasan badanipun piyambak-piyambak

Data (28) kalebet *fungsi informatif*, saged dipunpirsani titikanipun ngandharaken piweling kangge sedaya pamaos. Ancasipun, kangge ngemutaken pamaos supados sami njagi kasarasan wonten ing badanipun pamaos. Titikan ingkang kaping kalih inggih menika ngandharaken ingkang dipunwastani waras. Saged dipunpirsani ukara ingkang ngandharaken waras ing ukara *sehat* kuwi yen mangan enak, turu kepenak, ngibadah jenak, tangga semanak, keluarga cedhak, sedulur gapyak, banda cemepak, kubur ora sesak, suwarga bukak, ana panganan ora cluthak, ketemu kanca ngguyu ngakak.

Data (28) ugi kalebet *fungsi puitik*, saged dipunpirsani titikanipun inggih menika anggenipun nyerat wacana kanthi ngginakaken basa ingkang dipunsusun kanthi endah. Saged dipunpirsani ngginakaken purwakanthi guru sastra wonten ing konsonan [k] ing ukara mangan enak, turu kepenak, ngibadah jenak, tangga semanak, keluarga cedhak, sedulur gapyak, banda cemepak, kubur ora sesak, suwarga bukak, ana panganan ora cluthak, ketemu kanca ngguyu ngakak.

Aku kesel tenan...

Pengin pijet...

(DL no. 29)

Prinsip pemahaman WDPB wonten ing *data* (29) saged dipunpendhet wosipun wacana inggih menika tiyang estri ingkang ngraosaken badan ingkang sayah utawi kesel, supados saged mantun badanipun nyuwun petek. Saking data menika, kalebet wosing wacana *olahraga* saha kasarasan. Saged dipunpirsani titikanipun *data* (29) wacana menika ngginakaken tetembungan kesel saha pijet ingkang gayut kaliyan bab kasarasan ing salah satunggal perangan badan.

Data (29) kalebet *fungsi ekspresif*, amargi gadhah titikan ngandharaken menapa ingkang dipunraosaken. Saged dipunpirsani wonten ing tembung aku kesel. Andharan menika mratelakaken piyambakipun ngraosaken sayah.

Data (29) kalebet *fungsi informatif*, amargi gadhah titikan paring *informasi* saha ngandharaken

menapa ingkang dipunraosaken kaliyan panutur. Saged dipunpirsani ing tembung aku kesel. Andharan “aku kesel” ugi gadhah ancas supados pamaos sami paring respon kangge ndherekaken petek.

DUDUTAN

Saking panaliten ingkang sampun katindakaken, *data* ing WDPB saged kapanggihaken 44 *data*. Miturut wosipun wacana basa Jawi ing *DP BBM* saged kapanggihaken 4 jinis, inggih menika 33 *data* wacana *sosial*, 6 *data* wacana *ekonomi*, 2 *data* wacana budaya, 3 *data* wacana *olahraga* saha kasarasan. *Fungsi* wacana Basa Jawi ing *Display Picture BBM* ingkang kapanggihaken inggih menika *fungsi informatif*, *fungsi ekspresif*, *fungsi direktif*, saha *fungsi puitik*. Pangajabipun, panaliten bab *kajian* wacana ing WDPB saged dados rujukan kangge para pangangge *media sosial* supados saged mangertos menapa wosipun saha *fungsi*ipun wacana basa Jawi nalika maos wonten wacana ing *media sosial*. Panaliten *kajian* wacana ugi saged paring ancas kangge rujukan supados saged mendhet kawruh saha saged ngecakaken kawruh wonten ing tumraping pagesangan. Panaliten WDPB menika winates ing *DP BBM*, panaliti ugi gadhah pangajab bilih panaliten ingkang salajengipun kasuwun mendhet objek saha tori sanesipun.

KAPUSTAKAN

- Ahmad, Siti M. 2016. *Analisis Wacana Kritis Van DIJK ing Akun Instagram @bijakjawa*. Skripsi S1. Yogyakarta : Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni UNY
- Ayu, Masyiroh W. 2013. *Penggunaan Blackberry sebagai sarana akses informasi dikalangan Mahasiswa (Studi Deskriptif mengenai Penggunaan Blackberry sebagai sarana akses informasi dikalangan Mahasiswa FISIP UNAIR)*. Jurnal. Surabaya : Fakultas Ilmu Sosial dan Ilmu Politik Universitas Airlangga.

- Brown, Gillian, & George Yule. 1996. *Analisis Wacana* (diindonesiakan I. Soetikno). Jakarta: PT Gramedia Pustaka.
- Calabro, Kao, Petz & Dante. 2010. *BlackBerry All in One for Dummies*. Canada : Wiley Publishing.
- Darma, Yoce Aliah. 2014. *Analisis wacana Kritis Dalam Multiperspektif*. Bandung : PT Refika Aditama.
- Djajasudarma, T. Fatimah. 2012. *Wacana dan Pragmatik*. Bandung : PT Refika Aditama.
- Fakultas Bahasa dan Seni. 2015. *Panduan Tugas Akhir*. Yogyakarta: FBS UNY.
- Hamid Hasan Lubis. 1993. *Analisis Wacana Pragmatik*. Bandung : Angkasa.
- HG Tarigan. 1987. *Pengajaran Wacana*. Bandung : Angkasa.
- Ismawati, Esti. 2012. *Metode Penelitian Pendidikan Bahasa dan Sastra* (Cetakan keempat). Yogyakarta : Ombak.
- Masnur Muslich. 2010. *Garis-Garis Besar TataBahasa Baku Bahasa Indonesia*. Bandung : PT Refika Aditama.
- Moleong, Lexy J. 2004. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung : PT Remaja Rosdakarya.
- Mulyana. 2005. *Kajian Wacana, Teori, Metode dan Aplikasi Prinsip – Prinsip Analisis Wacana*. Yogyakarta: Tiara Wacana.
- Nurlaksana Eko Rusminto. 2015. *Analisis wacana Kajian Teoritis dan Praktis*. Yogyakarta : Graha Ilmu.
- Padmosoekotjo, S. 1960. *Ngengrengan Kasusastran Djawa I*. Jogjakarta : Hien Hoo Sing.
- Rohmawan, Arif. 2016. *Kajian Inferensi Salebeting Wacana Mural Basa Jawi Wonten ing Kitha Yogyakarta*. Skripsi S1. Yogyakarta : Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah Fakultas Bahasa dan Seni UNY.
- Sarwiji Suwandi. 2008. *Serba Linguistik*. Surakarta: UNS Press.
- Suwarna. 2009. *Bahasa Pewara*. Yogyakarta : Pustaka Pelajar.
- Tim Balai Bahasa Yogyakarta. 2009. *Kamus Basa Jawa* (Edisi Kedua). Yogyakarta : Kanisius

KAPITADOSAN ING PASAREAN MBAH ASENG WONTEN DESA GOLAN KECAMATAN SUKOREJO KABUPATEN PONOROGO

THE RELIANCE IN MBAH ASENG GRAVE IN GOLAN VILLAGE, SUKOREJO SUBDISTRICT PONOROGO REGENCY

Oleh: Danawan Graha Taruna, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngewrat tigang ancas panaliten. Ancas panailitenipun inggih menika 1) ngandharaken milabukanipun kapitadosan ing Pasarean Mbah Aseng ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo 2) ngandharaken wujud kapitadosan ing Pasarean Mbah Aseng ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo 3) ngandharaken paedahing kapitadosan ing Pasarean Mbah Aseng ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo.

Panaliten menika ngginakaken *metode kualitatif* kanthi pendekatan *naturalistik*. Panaliten menika dipunlampahi ing Pasarean Mbah Aseng Desa Golan, Kecamatan Sukorejo, Kabupaten Ponorogo. Cara pangempalaning data ing panaliten menika ngginakaken *pengamatan berperan serta (participant observation)*, *wawancara mendalam*, saha dokuumentasi. Pirantosing panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika *kamera digital*, *handycam*, *tape recorder* saha buku cathetan. Caranipun nganalisis data ing panaliten menika kanthi cara *induktif*. Caranipun ngesahaken data inggih menika ngginakaken *triangulasi sumber* saha *triangulasi metode*.

Asiling panaliten menika wonten tigang bab. Setunggal menika bab milabukanipun pasarean Mbah Aseng inggih menika cariyos asalipun pasarean Mbah Aseng. Ingkang kaping kalih inggih menika ngandharaken wujud kapitadosan ing Pasareanipun Mbah Aseng ingkang cacahipun sekawan. Ingkang kaping tiga inggih menika paedah kapitadosan ing pasareanipun Mbah Aseng. Paedah menika cachipun wonten sekawan inggih menika paedah spiritual, paedah sosial, paedah nglestantunaken budaya saha paedah pariwisata.

Pamijining tembung: kapitadosan, Pasarean Mbah Aseng

Abstract

This study has three aims. Those are 1) Describing the origin of the reliance in Mbah Aseng grave in Golan village, Sukorejo subdistrict, Ponorogo regency. 2) explaining the form of the belief in Mbah Asengf grave in Golan village, Sukorejo subdistrict, Ponorogo regency 3) Explaining the significances in Mbah Asenf grave in Golan village, Sukorejo subdistrict, Ponorogo regency.

This study used the qualitative method with naturalistic approach. This study was done in in Golan village, Sukorejo subdistrict, Ponorogo regency. The technique to collect the data in this study used observation of participation, interview, and documentation. The tool used in this study are digital camera, handycam, tape recorder, and note book. The technique used to analyze the data is by using inductive method. In validating the data, the researcher used triangulation method and triangulation source.

The result of this study is presented in three chapters. The first is about the history of Mbah Aseng grave, it explained about the story of the grave of Mbah Aseng origin. The second discussed about the form of reliance in Mbah Aseng grave that consist of four raliences. The third one is about the significances of the reliance in Mbah Aseng grave. The significances covered four items, such as spiritual significance, social significance, conserve significance, and tourism significance.

Keywords: reliance, Mbah Aseng grave

PURWAKA

Tiyang Jawi menika pitados kaliyan leluhuripun. Wujud pitados kaliyan leluhuripun saben daerah tamtunipun beda. Tuladhanipun ing wewengkon Klaten wonten upacara tradhisi ngalap berkah Saparan (Yaqowiyu) kangge nguri-uri kabudayan saking leluhuripun. Wondene ing wewengkon Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo, wujud pitados kaliyan leluhuripun inggih menika pitados kaliyan pasarean kramat. Pasarean kramat ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo ingkang dipunpitadosi inggih menika pasareanipun Mbah Aseng.

Kapitadosan menika salah satunggaling kabudayan ing tanah Jawi ingkang kathah dipunpitadosi kaliyan masarakat jawi, mliginipun masarakat ingkang gesangipun wonten ing desa. Masarakat ingkang gesangipun ing desa taksih pitados amargi dereng kacampur kaliyan budaya ingkang modern. Kapitadosan ing Tanah Jawi menika kathah ingkang gayut kaliyan *ajaran* agami Islam. Jaman rumiyin kathah para leluhur ingkang sampun ngrasuk agami Islam.

Kapitadosan ing pasarean mbah Aseng ing desa Golan kabupaten Ponorogo menika salah satunggaling kapitadosan ingkang taksih dipunpitadosi kaliyan masarakat ing Desa kasebut. Kathah masarakat ingkang pitados manawi wonten pejabat utawi pegawe mlampah ing sacaketipun pasarean Mbah Aseng menika saged mandhap kaluhuranipun. Masarakat ing desa Golan menika pitados kaliyan kapitadosan menika, amargi sampun dados budaya ingkang dipunsiriki.

Kapitadosan menika boten saged dipunetang utawi dipunukur namung yakin. Kapitadosan saged dipunmangretosi tumrap kwalitas tiyang utawi kabecikan. Miturut Torvisk lumantar Sherliawati (2014: 6) kapitadosan inggih menika tumindak tartemtu ingkang saged ngirangi risiko.

Wondene miturut Lawang lumantar Sherliawati (2014: 6) ngandharaken kapitadosan inggih menika gegayutan antawisipun kekalih tiyang utawi langkung kathah ingkang ngewrat pangajeng-ajeng ingkang saged nuwuhaken bathi kangge kekalih tiyang kasebut utawi langkung lumantar *interaksi sosial*.

Saking andharan ing nginggil saged dipunpendhet satunggal dudutan pangretosan. Dene pangretosan kapitadosan inggih menika tumindak nrima tumrap tumindak kangge kelompok utawi individu, wonten ing ngriki tegesipun tiyang ingkang gadhah kapitadosan positif menapa kemawon ingkang dipunpitados.

GEGARAN TEORI

Pasarean miturut Poerwadarminta (1939: 474) tegesipun inggih menika paturon, pakuburan (kramatan) saking tembung lingga sare. Pasarean menika saking tembung lingga sare ingkang angsal ater-ater pa- saha panambang –an ingkang gadhah teges papan kangge sare. Pasarean ing Jawi limrahipun dipunsebut makam utawi kuburan. Ginanipun pasarean kangge nyareaken tiyang ingkang sampun seda.

Pasarean Mbah Aseng menika salah satunggaling papan ing Desa Golan Kecamatan

Sukorejo Kabupaten Ponorogo. Kathah masarakat ing Desa Golan pitados menawi pasarean Mbah Aseng menika gadhah cariyos ingkang gayut kaliyan kapitadosan-kapitadosan mistik ing Desa Golan.

PANALITEN INGGANG JUMBUH

Panaliten ingkang jumbuh kaliyan Kapitadosan Pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo inggih menika panaliten kanthi irah-irahan *Mitos di Gunung Slamet di Dusun Bambang, Desa Kutabawa, Kecamatan Karang Reja, Kabupaten Purbalingga* dening Maria Astria Rini.

JINIS PANALITEN

Panaliten Kapitadosan Pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo menika kalebet jinising panaliten *kualitatif* pendeketan *naturalistik*. Miturut Denzin saha Lincoln (lumantar Endraswara, 2006: 86) panaliten *kualitatif* inggih menika panaliten ingkang ngandharaken *fenomena* kabudayan miturut *empirik* wonten ing lapangan. Wonten ing panaliten menika panaliti nindakaken panaliten langsung ing papan pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo. Ancasipun supados panaliti saged mangretosi saha manggihaken data *deskriptif* ingkang saged mangsuli prekawis-prekawis wonten panaliten menika.

SUMBER DARA

Data ing panaliten menika inggih menika tetembungan kaandharaken utawi tindak tanduk saking masarakat ingkang pitados Kapitadosan Pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo ingkang dipunserat utawi dipunrekam mawi *tape recorder*. Panaliten menika ugi ngginakaken data arupi *dokumentasi* utawi referensi ingkang saged nyengkuyung data utama.

CARA MANGGIHAKEN DATA

Informan inggih menika tiyang ingkang paring informasi utawi seserepan ingkang dipunbetahaken. Wonten ing panaliten menika, informasi dipunpilih saking tiyang ingkang mangretosi kapitadosan kasebut. Informan kasebut inggih menika sesepuh utawi tiyang ingkang pitados kaliyan kapitadosan kasebut kanthi akurat.

JINISING DATA

Jinising *data* wonten ing panaliten menika *data primer* saha *data sekunder*. *Data primer* inggih menika *data* ingkang kapendhet saking *pengamatan langsung* kaliyan wawancara dening *informan* ingkang sampun dipunpilih, saha dokumentasi. *Informan* kasusun saking bapak Mismun minangka juru kunci pasareanipun Mbah Aseng saha saperangan masarakat Desa Golan ingkang mangertos bab kapitadosan menika. Dene *data sekunder* inggih menika data ingkang dipun-*telaah* saha data ingkang dipunpendhet saking buku ingkang relevan. Buku ingkang dipunginakaken

gayut kaliyan panaliten menika, buku kasebut inggih menika Sejarah babad Desa Golan dan Riwayat Kubur Keramat (Mbah Aseng).

CARANIPUN NGEMPALAKEN DATA

Cara anggenipun ngempalaken data ing panaliten menika dipunandharaken kados ing ngandhap menika.

1. *Pengamatan Berperan Serta (Participant Observation)*

Panaliten menika dipunlampahi kanthi ngawontenaken *pengamatan langsung* utawi ningali piyambak ngengingi kawontenanipun Kapitadosan Pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo.

2. *Wawancara Mendalam*

Wawancara mendalam inggih menika pirembagan antawisipun panaliti saha informan kangge ngempalaken *informasi* saha ide kanthi pitakenan saha wangsulan, satemah saged dipunmangertosi makna satunggaling topik ingkang sampun katemtokaken. Pirembagan menika dipuntindakaken kanthi *terbuka*. *Terbuka* wonten ing ngriki tegesipun *informan* mangertos bilih panaliti menika nembe pirembagan saha *informan* mangertos ancasipun pirembagan menika.

3. *Dokumentasi*

Dokumentasi inggih menika cara manggihaken kanthi dipunserat, dipunpoto, saha dipuncathet ing papan ingkang dipunginakaken kangge panaliten. Dene, data dokumentasi menika awujud seratan, *visual*,

utawi *rekaman* ingkang sampun kapendhet. Data *dokumentasi* minangka sumber data ingkang *otentik* sasanesipun data ingkang kaserat wonten ing panaliten.

PIRANTOSING PANALITEN

Pirantosing panaliten ingkang dipunginakaken ing panaliten menika inggih menika panaliti piyambak, ateges panaliti ingkang dados pirantos kangge ngempalaken data. Panaliten menika saged dipunbiyantu kanthi pirantos ing ngandhap menika.

1. *Kamera digital*, dipunginakaken kangge mendhet *dokumentasi* awujud foto menapa kemawon ingkang dipunbetahaken kangge panaliten.
2. *Handycam*, dipunginaken kangge ngrekam *video* menapa kemawon ingkang dipunbetahaken kangge panaliten.
3. *Voice recorder*, dipunginaken kangge ngrekam swanten informan ing wawancara.
4. Buku cathetan, dipunginakaken kangge nyathet sedaya seserepan ingkang awujud seratan saking informan.

CARA NGANALISIS DATA

Caranipun nganalisis data ingkang dipunginakaken inggih menika data ingkang sampun dipunkempalaken salajengipun dipunanalisis kanthi *induktif*. Analisis *induktif* nggadhahi ancas kangge nambahi seserepan ingkang jumbuh, lumantar proses *unitisasi* saha kategorisasi. *Unitisasi* inggih menika data mentah ingkang dipuntransformasikan kanthi *sistematis*. *Kategorisasi* inggih menika upaya kangge damel

identifikasi utawi perangan supados cetha (Endraswara, 2003: 215). Data ingkang dipunanalisis saged dipunpendhet saking asiling wawancara, gambar utawi foto.

CARA NGESAHAKEN DATA

Teknik netepaken absahipun data ingkang dipunginakaken wonten salebeting panaliten menika inggih menika *triangulasi*. Dene *triangulasi* inggih menika teknik kangge mirsani keabsahan data ingkang dipunginakaken, salajengipun data kasebut dipunginakaken kangge nandhingaken data ingkang sampun samekta. (Moelung 2000: 178).

Triangulasi ingkang dipunginakaken wonten panaliten menika *triangulasi* sumber saha *triangulasi metode*. *Triangulasi* sumber dipunlampahi kanthi nyuwun andharan makaping-kaping kaliyan informan bab data ingkang sampun kapendhet kangge mangretosi kadospundi seserepan data wonten satunggaling wawancara. *Triangulasi metode* dipunlampahi kanthi cara ngempalaken data ganda ingkang aslipun data pengamatan saha data wawancara ingkang dados data pambanding.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Mas Bang Sari inggih menika asma timuripun, miyos taun 1700 ing Desa Pesanten Tembayat daerah Surakarta.

“Mbah Aseng iku jeneng cilike Mas Bang Sari”
(CLW 03)

Kramanipun:

“Mbah Aseng menika asma timuripun Mas Bang Sari”

Piyambakipun gadhah sedherek ingkang kagungan asma bang Suro.

“Mbah Aseng ki duwe sedulur, jenenge Mas Bang Suro” (CLW03)

Kramanipun:

“Mbah Aseng menika kagungan sedherek, asmanipun Mas Bang Suro”

Kekalihipun sinau ngaos saha sinau bab ajaran agami Islam dhateng Pangeran Wijil Tiba (Kyai Ageng Tembayat).

Wondene Mas Bang Sari saha Bang Suro ngabdi dhateng Sinuwun Pakubuwana II (Raja Mataram ing Kartasura). Bang Sari dipundadosaken calak utawi juru kitan, dene Bang Suro dipundadosaken prajurit.

Mbah Aseng menika tepang kaliyan Mas Gerandi lajeng mbangun paguyuban kangge nerak Walandi. Walandi meika ugi boten remen kaliyan Mbah Aseng. Tiyang Cina ugi mlebet ing paguyuban menika. Paguyuban menika nate perang kaliyan Walandi ananging kalah. Lajeng Mbah Aseng mlajeng ing saben papan panggenan, ndilalah papan panggenan ingkang kangge umpetan Mbah Aseng menika saged migunani tumrapping masarakat ing sacaketipun.

Sawijining dinten Mbah Aseng dipuncepeng kaliyan Walandi amargi sampun konangan anggenipun umpetan. Mbah Aseng menika sampun kalah saha badhe dipuntembak. Ananging Mbah Aseng menika nyepatani manawi sinten kemawon ingkang tumindak awon kaliyan Mbah Aseng, piyambakipun bakal dipunganggu. salajengipun

Mbah Aseng seda amargi dipuntembak kaliyan Walandi.

Wujud kapitadosan kapitadosan pasarean Mbah Aseng menika wonten sekawan kados ing ngandhap menika.

1. Aparat Negara TNI/POLRI boten pareng damel prekawis ingkang saged damel masarakat Desa Golan rusuh.
2. Boten pareng tumindak ingkang ala wonten Pasareanipun Mbah Aseng utawi kedah njagi unggah ungguh.
3. Boten pareng sapa aruh ingkang awon ing papan Pasareanipun Mbah Aseng wonten ing Desa Golan.
4. Kala Rumiyan Masarakat Desa Golan Boten Kenging Dados Aparat Negara TNI/POLRI.

Pamanggihipun masarakat Golan tumrap kapitadosan ing Pasarean Mbah Aseng wonten Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo, inggih menika:

1. Aparat Negara TNI/POLRI boten pareng damel prekawis ingkang saged damel masarakat Desa Golan rusuh.

Masarakat Desa Golan taksih mitadosi sejarahipun Pasarean Mbah Aseng. Dumugi samenika kapitadosan kasebut taksih dipunugemi kaliyan Masarakat Desa Golan. Masarakat Desa Golan taksih nglestantunaken kapitadosan menika. Ananging masarakat Desa Golan saged milah menapa ingkang sae menapa ingkang ala. Supados boten jrumus wonten tumindak ingkang ala saha saged ngganggu swasana tentreming Desa Golan.

2. Boten pareng tumindak ingkang ala wonten Pasareanipun Mbah Aseng utawi kedah njagi unggah ungguh.

Pasarean Mbah Aseng menika kalebet papan ingkang kramat wonten Desa Golan. Para masarkat Desa Golan njagi sanget papan menika. Boten pareng warga asing ingkang tumindhak ala utawi kedah njagi tata krama saha unggah ungguh menawi badhe tindhak dhateng Pasareanipun Mbah Aseng. Amargi menawi boten saged njagi unggah-ungguh tiyang menika saged gerah. Kapitadosan menawi boten saged njagi unggah-ungguh wonten Pasarean menika saged gerah sampun dipunpitadosi kaliyan masarakat Desa Golan, amargi kaptidosan menika sampun dipunanggep budaya ingkang kedah dipunlestantunaken.

Paedah kapitadosan pasarean Mbah Aseng saged dipunperang kados ing ngandhap menika.

- a. Paedah spiritual

Paedah spiritual saking kapitadosan ing pasarean Mbah Aseng inggih menika kangge ngemutaken masarakat Desa Golan menapa kemawon ingkang boten angsal dipunlampahi supados boten manggihaken sambekala utawi kacilakan. Ancasipun supados gesangipun ayem saha tentrem.

- b. Paedah sosial

Paedah sosial saking kapitadosan pasareann Mbah Aseng inggih menika saged dipunginakaken kangge sarana sosial ngraketaken tali silaturahmi, solidaritas, rukun,

gotong royong, kekulawargaan, sesambetan antawisipun masarakat Desa Golan tanpa mbedakaken status sosial saha status ekonominipun lumantar tradhisi nyadran pasarean Mbah Aseng.

c. Paedah Nglestantunaken Budaya

Masarakat Desa Golan menika taksih ngugemi kapitadosan ingkang wonten ing pasareanipun Mbah Aseng. Masarakat pitados kaliyan perkawis menika amargi taksih pitados kaliyan leluhuripun. Prekawis wonten ing salebeting kapitadosan menika boten pareng dipunterak supados boten kenging tumindak-tumindak ingkang boten ngremenaken. Kajawi menika, masarakat ugi ajrih nilar budaya menika ancasipun supados saged gesang ayem saha tentrem.

d. Paedah Pariwisata

Paedah pariwisata saking kapitadosan Pasarean mbah Aseng inggih menika masarakat sakiwa-tengenipun Desa Golan sami rawuh mirsani acara nyadran wonten ing pasareanipun Mbah Aseng saben wulan Sura.

DUDUTAN

1. Milabukanipun pasarean Mbah Aseng menika ngandharaken asal usul cariyosipun Mbah Aseng ing Desa Golan, Kecamatan Sukorejo, Kcamatan Ponorogo.
2. Wujud kapitadosan kapitadosan pasarean Mbah Aseng menika wonten sekawan cacahipun.

3. Paedahipun Kapitadosan Pasarean Mbah Aseng wonten ing Desa Golan Kecamatan Sukorejo Kabupaten Ponorogo menika wonten sekawan paedah inggih menika paedah sosial, paedah nglestantunaken budaya, paedah pariwisata saha paedah sosial.

KAPUSTAKAN

Endraswara, Suwardi. 2006. *Mistik Kejawen (Sinkretisme, Simbolisme dan Sufisme dalam Budaya Spiritual Jawa)*. Yogyakarta: Narasi.

Koentjaraningrat. 1990. *Pengantar Ilmu Antropologi*. Jakarta: PT Rineka Cipta.

Moleong, Lexy J. 2007. *Metodologi Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.

Muhadjir, Noeng. 2000. *Metodologi Penelitian Kualitatif Edisi IV*. Yogyakarta: Rake Surasin.

Nasution, S. 2003. *Metode Penelitian Naturalistik Kualitatif*. Bandung: Tarsito.

Purwadarminta, W.J.S. 1939. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B.Wolters Uitgewers Maatschappij.

Rini, Maria Astria. 2007. *Mitos Di Gunung Slamet Di Dusun Bambang, Desa Kutabaya, Kecamatan Karang Reja, Kabupaten Purbalingga*. Skripsi S1. Yogyakarta: Program Studi Pendidikan Bahasa Jawa, FBS Universitas Negeri Yogyakarta.

Sukandi. 2006. *Penelitian Kualitatif Naturalistik dalam pendidikan*. Yogyakarta: Usaha Keluarga.

Sherliawati, Widya. 2014. *Kepercayaan Masyarakat terhadap Dukun: Studi kasus di Lingkungan 5 Kelurahan Yukum Jaya Kecamatan Terbanggi Besar Kabupaten Lampung Tengah*. Skripsi S1. Bengkulu: jurusan Sosiologi, Fisipol Universitas Bengkulu.

ASPEK RELIGI WONTEN ING DHUWUNG KAGUNGANIPUN BAPAK RM. ISMARA KUSUMATAWA

RELIGION ASPECTS OF RM. ISMARA KUSUMATAWA' KRISES

Oleh: Narendra Dewantara, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngewrat 3 ancas panaliten inggih menika: (1) ngandharken daftar dhuwung ingkang ngandhut aspek religi (2) ngandharaken rickan wujud dhuwung ingkang gadhah aspek religi (3) ngandarkane makna Aspek religi wonten ing dhuwung kagunganipun RM. Ismara Kusumatawa.

Panaliten menika ngginakaken *metode* panaliten *kualitatif* kanthi *pendekatan naturalistik*. Cara ingkang dipunginakaken kangge ngempalaken data wonten ing panaliten inggih menika ngginakaken *teknik observasi pengamatan, wawancara mendalam, saha dokumentasi*. Instrumen panaliten inggih menika panaliti piyambak kanthi ngginakaken piranti *tape recorder* saha *kamera foto*. Analisis data ingkang dipunnginakaken inggih menika *teknik analisis induktif*. Caranipun ngesahaken menika ngginakaken *triangulasi sumber saha metode*.

Asiling panaliten inggih menika bilih saking ricikan, dhapur, pamor, saha warangka wonten ing dhuwung menika gadhah aspek religi piyambak-piyambak. Menika sedaya gayut kaliyan Sangkan Paraning Dumadi, Sangkan Paraning Pambudi, saha Manunggaling Kawula Gusti. Bilih dhuwung menika mboten sarana kangge dedonga tumraping Gusti, ananing dhuwung menika dados piweling kaliyan tiyang bilih tiyang Gesang menika mboten tebih-tebih saking Gusti, kedah eling saking pundi manungsa menika.

Pamijining Tembung : aspek religi, dhuwung.

Abstract

This research has three objectives: (1) explaining the list of crises that have religious aspect, (2) explaining the shapes of the ricikan of the crises containing religious aspects, (3) explaining the religious aspects in RM Ismara Kusumatawa's crises.

This research used the qualitative method with naturalistic approach. The observation of participation technique, interview, and documentation used to collect the data. The instrument of the research is the researcher himself. He used recorder and camera to collect the data from the informan. The technique used to analyze the data is inductive method. Meanwhile, to validate the data, the researcher used triangulation methods and triangulation sources.

The result of this research known that, ricikan, dhapur, pamor, and warangka of the crises have religion aspects that connected to javanese proverb Sangkan Paraning Dumadi, Sangkan Paraning Pambudi, and Manunggaling Kawula Gusti. Kris is not medium to pray to God, but kris is human remainder that live is not far from them God. The purpose of the kris is to remind human to always be close to God.

Keywords: religion aspect, kris.

PURWAKA

Salah satunggaling tlatah ingkang ngandhut kathah kabudayan inggih menika tlatah Jawi. Saking Jawi ingkang sisih kilen dumugi Jawi ingkang sisih wetan. Wujud kabudayan wonten ing Jawi menika maneka warna, ingkang awujud kabudayan *fisik* saha *non-fisik*. Salah satunggaling inggih menika ingkang awujud gaman. Gaman utawi ingkang saged dipunsebat tosan aji inggih menika wujud kabudayan ingkang taksih dipunpertahanaken wujudipun.

Wonten ing pirantining gesang kaandharaken inggih menika teknologi ingkang kagayut cara-caranipun saha teknik kangge ngasilaken saha mbiyantu manungsa. Teknologi kabagi wonten ing 8 jinis inggih menika piranti-piranti *produktif*, gaman, wadhah, piranti-piranti kangge nggesangaken mawa, rasukan, dhedhaharan, papan kangge gesang saha piranti-piranti transportasi. Dhuwung inggih menika salah satunggaling gaman ingkang sampun dipunginaaken tiyang Jawi awit saking jaman Pajajaran. Dhuwung uga salah satunggaling pawujuding budaya ingkang adiluhung ingkang taksih kajagi dumugi samenika, parlambanging tradisi saha budaya ingkang adiluhung. Sampun kathah dhuwung ingkang sampun dipunripta kaliyan Mpu. Saking ingkang awujud lurus utawi ingkang awujud lekuk utawi luk. Dhuwung-dhuwung menika ugi wonten namanipun piyambak-piyambak kados: Pasopati, Paniwen, Tilam Upih, Tilam Sari, Jalak, Damar Murup, Jangkung, Pandawa, saha Sampana.

Nemtoaken jinising utawi motifipun dhuwung kedah dipunteliti saking wujuding wilahan

dhuwung, saha ciri khas ingkang wonten ing bilahan dhuwung menika. Ciri khas ingkang paling utami inggih menika wujud, lurus utawi luk, lajeng dipunteliti wonten ing perangan ngandhap ingkang dipusebat sorsoran.

Wonten ing perangan sorsoran menika wonten panjangkeping (*ricikan*) ingkang saged kangge nemtoaken nama dhuwung kasebat. Menika wujud bilih para pini sepuhipun tiyang Jawi tliti saged saha ugi wujuding *nenek moyang* kangge maringi makna wonten ing asiling karyanipun, saengga budi dayanipun kala wau saged ngandhut makna sosial spiritual ingkang adiluhung.

Wonten ing dhuwung kathah *detail-detail* ingkang saben *detail*ipun ngandhut makna piyambak-piyambak, kalebet pesi, ganja, bongkot, wadhun saha perangan pucuk. Menapa ingkang dipunripta kaliyan satunggaling Mpu wekdal mbabar satunggaling dhuwung, inggih menika stunggaling cetusan daya pangripta ingkang awujud hentakan-hentakan palu wonten ing paron, saengga saged awujud *detil-detil* ingkang dipunpadetaken wonten ing wujud ingkang abstrak wonten ing satunggaling lempengan wesi, waja, saha *nekel (meteorik)*. *Pemadatan kehendak* kala wau dipunrangkum wonten ing do'a ingkang ingkang khusuk kaliyan Mpu ingkang prigel ing tapabrata , saking sifat tekun menika tuwuh salah satunggaling wujud abrasak inggih menika pamor saha *ricikan* wonten ing sorsoran pangkal dhuwung. Wonten ing perangan-perangan menika ngandhut aspek religi. Tuladhanipun wonten ing wujudipun dhuwungipun piyambak menika kados seratan Asma Allah,

menika gayut kaliyang gayuting manungsa kaliyan gustinipun wonten ing bab menika tuladhanipun tiyang ingkang ngrasuk agami islam menika minangka piweling bilih manungsa menika sanged celakipun kaliyan Gustinipun inggih menika Allah, awit saking menika kangge piweling wujudipun dhuwung menika wonten ing perangan ganja ingkang wujudipun kados seratan Asma Allah. Wonten malih pamor ingkang wonten ingkang kasebat pamor alif menika gayut kaliyan tiyang islam kedah teguh kados wujudipun pamor menika inggih menika kados huruf *hijaiyah* alif. Tasih kathah aspek religi ingkang dereng dipunmangertosi masyarakat umum saengga panaliti gadhah pangajab lumantar panaliten menika saged dipunmangertosi menapa mawon aspek religi wonten ing dhuwung menika

Ancasing panaliten inggih menika kangge mangertos daftar dhuwung ingkang gadhah aspek religi, ricikanipun dhuwung ingkang gadhah aspek religi, saha aspek religi wonten ing dhuwung kagunganipun RM. Ismara Kusumatawa.

GEGARAN TEORI

Dhuwung inggih menika gaman ingkang punanggep kagungan tuah saha keramat sarta dipuntingali minangka pusaka. Miturut Koesni (1979 : 108) wonten ing kamus perbendaharaan Basa Jawi ingkang dipunwastani Jarwa dosok tegesing tembung dhuwung, wonten ing ama dhuwung asaling saking tembung 'ke' saking tembung kekeran saha 'ris' saking tembung aris. Kekeran menika tegesipun pagar, utawi peringatan,

saha pengendalian. Sinaosa tembung aris ngelmu teges ayem, tentrem, alus. Dados saking pambibaran wonten ing inggil menika keris menika tegesipun nyegah hawa nepsu kanthi cara alon-alon, saengga tiyang ingkang kagungan dhuwung menika langkung gampang anggenipun kontrol dhiri, boten grusa-grusu wonten ing tumindak saha kanthi setiti ngati-ati. Keris menika kalebet basa ngoko dene basa kramanipun ugi ngandhut teges, inggih menika dhuwung, dhuwung menika saking trembung udhu saha kuwung ingkang ngelmu teges kawibawan saengga dhuwung menika gadhahi udhu kangge ningkataken kawibawan ingkang kagungan dhuwung menika. Ewandene wonten ing keris menika wonten ingkang dipunsebat dhapur, ricikan, saha pamor.

Miturut Dojosantosa wonten ing bukunipun , menika asalipun saking basa latin : *religiare*, ingkang ngemu teges: ngiket, *religio* menika tegesipun ikatan utawi bab ingkang ngiket. Inggih dipunmaksud inggih menika bilih manungsa menika ngiket badanipun kaliyan Tuhan, utawi langkung tepatipun inggih menika manungsa menika narima ikatan Tuhan ingkang dipuntampi minangka sumber bagya.

Wonten ing pamanggihipun Drijakara N (Atmosuwito, 1989:123) religi menika dipuntegesi langkung wiyar tinimbang agama. Religi menika miturut asal tembungipun tegesipun ikatan utawi bab ingkang ngiket. Saking mriki pangertosan langkung wonten ing bab personalitas, bab ingkang langkung pribadi. Religi menika langkung dinamis amarga langkung nedhahaken eksistensi minangka

manungsa. Langkung saking menika miturut James W (Atmosuwito, 1989: 123) menawi satunggaling bab menika wonten ikatanipun, lajeng tembung religi menika dipuntegesi narima, patuh utawi taat, ananging pangertosan menika langkung ing bab positif, amargi nerima utawi dipungayutaken kaliyan bagyanipun manungsa. Bagya menika awujud manungsa ingkang ningali kados piyambakipun ingkang nembe mlebet ing donya ingkang kebak kanugrahan.

Nrima menika dipuntindhaaken wonten bentuk tindakan-tindakan religi ingkang dipuntindhaaken saben dinten tartamtu ingkang punanggep gadhah makna ingkang wigati kangge pagesanganipun. Miturut Rahyono (2009: 164-165), religini menika satunggaling keyakinan bilih wonten ing pagesangan menika wonten kekiyatan langkung saking kekiyatan manungsa. Manungsa pitados bilih kajawi saking kekiyatanipun piyambak wonten kekiyatan gaib, kekiyatan adikodrati ingkang nglangkungi saha ngatur pagesanganipun saha kodratipun manungsa.

JINISING PANALITEN

Panaliten Aspek religi wonten ing dhuwung menika migunakaken metode panaliten *kualitatif*, Miturut Maleong (2004:3) Panaliten *kualitatif* menika panaliten ingkang ngasilakena *data deskriptif* awujud tetembungan ingkang dipunlisanaken utawi dipunserat saking masarakat.

SETTING PANALITEN

Panaliten Aspek religi wonten ing dhuwung menika kalaksanan wonten ing dhuwung-dhuwung

ingkang wonten ing Yogyakarta ingkang dipunkoleksi dhening Bapak RM. Ismara Kusumatawa. Narasumber salebeting panaliten menika wonten 3, inggih menika, Bapak RM. Ismara Kusumatawa minangka kolektor saha salah satunggaling anggota paguyuban Pametri Wiji ingkang dipunanggep sampun mangertos bab dhuwung, Empu Sungkowo menika empu ingkang dumugi ing wanci menika taksih damel dhuwung, saha dipunanggep mangertos bab dhuwung, saha Ki Bangunjiwo tiyang ingkang dipunanggep sampun prigel saha mangertos sanged bab dhuwung.

DATA SAHA SUMBERING PANALITEN

Data panaliten ingkang dipunginaaken inggih menika deksripsi aspek religi wonten ing dhuwung ingkang wonten ing kolektor saha tiyang ingkang remen dhuwung wonten ing Ngayogyakarta. Data dhuwung menika kaimpun saking dhuwung ingkang kagunganipun Bapak RM. Ismara Kusumatawa minangka kolektor dhuwung. Sumber datanipun wawanpangadikan kalian Bapak RM. Ismara Kusumatawa minangka salah satunggaling anggota paguyuban Pametri wiji saha tiyang ingkang sampun dipunanggep kagungan seserepan langkung bab dhuwung, Empu Sungkowo ingkang dumugi ing wanci menika taksih damel dhuwung saha dipunanggep mangertos bab filosofi saha budaya wonten ing Jawi menika kalebet seserepan bab dhuwung menika, saha Ki Bangunjiwo kolektor saha tiyang ingkang prigel saha mangerto sanged bab dhuwung.

Cara ngempalaken daya wonten ing penelitian kualitatif menika ngginaaken cara observasi, wawancara mendalam, saha dokumentasi. Kados ingkang dipunterangkan wonten ing ngandhap menika: (1) Observasi dipuntindhaken kanthi cara sistematis wonten ing objek panaliten mawi cara neliti, ngamati, ngrangkum, saha data awal objek ingkang samangke badhe dipunteliti. Saking observasi menika saged katingal data ingkang samangke badhe dipunteliti. (2) Wawancara inggih menika salah satunggaling cara ngempalaken data kanthi cara sowan wonten ing panggenanipun narasumber saha ngaturaken pandangon-pandangon ingkang dipunbetahaken kangge data panaliten. Wangsulaniipun samangke dados data analisis wonten ing panaliten menika. (3) Dokumentasi dipunbetahaken minangka sumber data otentik. Dokumentasi menika awujud seratan utawi gambar ingkang saged dipunginakaken kangge ngiyataken data ingkang sampun wonten.

PIRANTINING PANALITEN

Panaliti wonten ing panaliten menika dados pirantining panaliten piyambak, amargi panaliti menika ingkang ngrencana, nglaksanakaken, ngempalakane data, saha nganalisis data. Sasanesipun menika, kangge mbiyantu panaliti menika ugi dipunbetahaken piranti-piranti, kadosta:

1. Kamera, kangge damel dokumentasi awujud foto ingkang dipunbetahaken ing panaliten menika.
2. Handphone, kangge piranti ngrekam wawancara kaliyan narasumber.

3. Buku catetan, kangge nyatet sedaya informasi asiling wawancara kaliyan narasumber.
4. Laptop, kangge ngolah data asiling panaliten.

Caranipun ngesahaken data wonten ing panaliten menika inggih menika ngginaaken teknik triangulasi sumber. Cara nganalisis data wonten ing panaliten menika tahap-tahap ingkang dipuntindakaken inggih menika:

Reduksi data inggih menika proses pamilihing data kasar ingkang tuwuh saking catetan ingkang kaserat wonten ing lapangan. Reduksi data menika kedadean salaminipun proses panalitin kalitatif menika. (Miles & Huberman, 1992: 16). Wonten ing tahap menika, panalite nyatet data ingkang sampun kapendhet saking narasumber lajeng milah-milah data pamoripun saenggal langkung gampil anggenipun nganalisis. Display utawi penyajian data menika saperangan informasi ingkang sampun kasusun ingkang maringi kemungkinan wontenipun dudutan. wonten ing panaliten menika panaliti nampilaken sedaya data ingkang sampun kaimpun.

Sasampunipun asilih reduksi saha Display data dipuntindaaken lajeng langkah ingkang salajengipun inggih menika panaliti mendhet dudutan ingkang jumbuh kaliah objek panaliten. Data ingkang dipuntampilaken menika wonten bentuk teks deskriptif.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Bapak RM. Ismara menika remen nalika dipundhawuhi ngresiki dhuwung kaliyan eyangipun, lajeng dipundhawuhi sinau saha dipundhawuhi pados cara ngawat dhuwung menika dumugi ing

wanci menika. Bapak RM. Ismara menika boten namung ngoleksi dhuwung, ananging ugi tombak, saha tombak. Bapak RM. Ismara menika ngoleksi dhuwung ingkang pikantuk saking 4 trah, trah ingkang kaping setunggal inggih menika trahipun garwanipun Bapak RM. Ismara inggih menika turunanipun Mangkunegaran ingkang kaping 5, Trah kaping 9 Pakubuwanan, Trah Hamangku Buwana ingkang kaping 6.

Wonten ing sejarah menika dipuncariyosaken bilih dhuwung menika ngasta peran penting wonten ing Babad Tlatah Jawi. Dhuwung menika kacariyosaken saking sejarah babad tanah nalika Keraton Singasari dipunpimpin dening Tunggul Amateung. Wonten ing cariyos menika kaping sepisan dhuwung menika dipunsebataken. Cariyosipun menika dipunwiwiti nalika tahun 1188, Keraton Kertajaya ingkang dipunngarsani dening Kertajaya ingkang nggantos Taru Srengga ingkang pungelar Sri Maharaja Kertajaya, ingkang dipunwastani Dandang Gendhis. Kertajaya kagungan Maha Patih ingkang punandalaken sanget wanci menika, inggih menika Mpu Tanakung minangka penasihat spiritual rayinipun Kertajaya, sarta Guber Baleman saha Arya Pulung ingkang pungelar Tunggul Amateung. Asring kadadosan perang wonten ing saperangan Tlatah Tumapel, saengga Kertajaya winisudha Tunggul Amatung dados Akuwu wonten ing Tumapel.

Dipuncariyosaken bilih Ken Arok menika dados satungaling prajurit Tunggul Amatung. Lajeng Ken Arok menika kapincut kaliyan Ken Dedes, ingkang sampun diramalaken Lohgawe

bakal ngasilaken Ratu-ratu tlatah Jawi. Mawi dhuwung ingkang dipundamel dening Mpu Gandring.

Kagem nglancaraken rencana menika, Ken Arok ngampilaken dhuwung menika kaliyan Kebo Ijo. Amargi mangertos kebo ijo remen kaliyan dhuwung. Supaya masyarakat menika ngintun bilih dhuwung menika kagunganipun Kebo Ijo. Satunggaling dalu Ken Arok mendhet pusaka menika kanthi cara dipuncolong. Lajeng dipundadosaken gaman kangge merjaya Tunggul Amateung. Sasampunipun merjaya, masyarakat kaget bilih dhuwung menika taksih nancep wonten ing awakipun Tunggul Amateung ingkang dipunkintun kagunganipun Kebo Ijo. Sasampunipun kedadosan menika Kebo Ijo lajeng dipunukum pejah. Ken Arok saged krama kaliyan Ken Dedes. Salajengipun dipincariyosaken bilih Putranipun Tunggul Amateung ingkang nama Anusapati menika bakal merjaya Ken Arok kaliyan keris ingkang sampun merjaya Tunggul Amateung.

Wonten ing jaman ringgit menika dewa menika menikamaringaken saperangan dhuwung pusaka kangge manungsa. Dhuwung – dhuwung menika kapendhet dhateng keturunan Bharata, inggih saking Astina ugi saking Pandhawa,

Ananging wonten ing perang ageng Bharatayuda dhuwung-dhuwung menika kathah ingkang ical. Awit saking menika Ratu ing Tlatah Jawi menika ngutus Empu kangge damel tiruan dhuwung-dhuwung ingkang ical menika. Empu ingkang kapilih damel dhuwung menika tamtu Empu ingkang gadhah seserepan luhung, saengga

saged nglacak wujud asal dhuwung-dhuwung ingkang ical menika.

Wonten ing ngandhap menika saperangan daftar dhuwung ingkang kasil dipundamel kaliyan Empu-Empu saengga saged dados kados awitanipun.

1. Sang Lar ngatap, wujudipun lurus
2. Sang Pasopati, wujudipun lurus
3. Sang Cundrik, wujudipun mlengkung kados rencong
4. Sang Jalak Dhingdhing wujudipun lurus
5. Sang Kalamisani, wujudipun lurus
6. Sang Tilam Upih, wujudipun lurus
7. Sang Sepang, wujudipun lurus
8. Sang Sempaner, wujudipun lurus.
9. Sang Yuyu Rumpung, wujudipun lurus.
10. Sang Sampaner, wujudipun lurus.
11. Sang Singoho, wujudipun lurus.
12. Sang Bangdholog, wujudipun luk tiga.
13. Sang Bakung, wujudipun luk lima
14. Sang Carubuk, wujudipun luk pitu.
15. Sang Balebang, wujudipun luk sewelas.
16. Sang Sempana, wujudipun luk sewelas.
17. Sang Santan, wujudipun luk sewelas.
18. Sang Karacan, wujudipun luk sanga welas.

Miturut katrangan wonten ing inggil menika , sedaya tembung ingkang ginakaken Aksara Jawa menika ngandhut teges piyambak-piyambak. Kalabet ugi dhuwung. Dhuwung ingkang wonten ing tembu ngoko menika keris, menika kawujud saking aksara ka , wa saha sa menika menawi dipuntilik saking pangertosan wonten ing inggil menika ateges sedaya ingkang wonten ing donya

menika sampun kersaning Gusti menika tuwuh saking raos tresnaning Gusti menika wujuding tresnaning Gusti, dados keris menika saged dipuntegesi piranti ingkang dipundamel kangge ngemutaken raos tresnaning Gusti, saengga manungsa menika kedah sami eling menapa kodratipun, saha sinaosa ngonjukaken raos syukur. Menawi basa kramanipun Dhuwung menika kadamel saking aksara dha , wa saha nga miturut katrangan wonten ing inggil menika huruf menika sedaya menika dipunwiwiti saking ngadhap kedah ngupaya sinosa tan kena kinira,ngupaya tanpa ngagem egosime manungsa menika piyambak.

Menawi dipuntangali saking kerata basanipun keris menika Keris = mlungker ora kena kanggo ngiris, menika tegesipun bilih keris menika namung pralambang kekiyatan manungsa, menika wangsul malih kaliyan ingkang kagungan keris menika.

Simbol-simbol ugi wonten ing wonten ing Ricikanipun dhuwung. Ricikan inggih menika kados tanda utawi sandi wonten ing satunggaling dhuwung. Ricikan menika wonten kathah. Tuladhanipun ricikan ada-ada, menika wujudipun garis lurus wonten ing tengah dhuwung dumugi pucuking dhuwung. Menika inggih menika simboli ingkang nyirataken pamelang, bilih tiyang menika kedah ngati-aati wonten ing tindakanipun, ugi kedah gadhah ujub ingkang lurus, kados nalika kedah mlampah wonten ing Jembatan siratal mustakim. Wonten ugi ricikan elis-elis, ingkang werninipun inggih menika kados tali jaran. Menika, tegesipun bilih tiyang menika kedah saged *kontrol* awakipun piyambak, jagi hawa nefsunipun.

Lajeng wonten ingkang namanipun blumbangan, kados kedhung utawi kolam. Menika sandi supados tiyang menika kedah saged nampung menapa mawon perkawis, kedah sabar utawi gampang anggenipun paring pangapura dhateng tiyang sanes. Lajeng wonten ugi ingkang namanipun sogokan, inggih menika 2 lekukan wonten ing perangan ngandhap dhuwung. Menika tandha utawa gadhah makna, bilih tiyang menika kedah rajin nuntut ilmu, utawi pados seserepan.

Dhuwung ugi gadhah pamor. Pamor menika ugi gadhah watak piyambak-piyambak. Tuladhanipun pamor wos wutah, pamor menika dipunpitados paring kemakmuran dhening ingkang gadhah pamor menika. Kados gadhah wos ingkang kathah dumugi wutah wutah. Wonten ugi ingkang namanipun Udan Mas. Menika pralambang rejeki ingkang sinten mawon ingkang gadhah dhuwung menika.

Wonten ing satunggaling sseratan dhening RM. KI Ismara Kusumatatwa menika dipunandharaken ugi bilih wonten ing dhuwung menika kathah makna metafora, wiwit saking namanipun Jarwo doso, warangka, wujud, motif, tipe, dhapur, asaling dhuwung, jinising wesi, hiasan wonten ing wilah, saha pamoripun. Dhuwung ingkang istilah umumipun keris, menika saking unen-unen sangkeran kang aris, menika tegesipun satunggaling bab ingkang dipunrawat, dipunjagi saha dipunginaaken mawi cara alus budi saha kawicaksanan boten ngagem nafsu, pamer, saha angkara murka tumrapping donya.

Wujudipun warangka (Wadine samubarang kang langka) gayam utawi ladrang menika

gambaraning pangajap tumrap ingkang ginaaken. Gayaman menika wujudipun kados wiji gayam (gawe ayem saha ayom) utawi pelem. Menika tegesing nyugesti ingkang gadhah supados gadhah sifat andhap asor, lugu, saha gadhah kawicaksanan, supados remen, saha tentrem gesangipun. Wujud ladrang (Gladhi prawira ing prang) menika nedhaken prawira, menika biasanipun dipunginaaken dhening tiyang enem ingkang taksih gadhah raos pamer, kanuragan, ananging tasih riskan amargi gampil risak, menika tundhanipun tiyang enem menika kedah langkung ngati-ati anggenipun nglampahi pagesangan menika. Wujud dedar menika dipuntegesi kados namanipun, tuladhanipun Bima Seba, Narada Kanda, samba keplayu. Tegesipun inggih menika kedah dipuncepeng sampun ngantos dipunuculaken utawi sampun ngantos sifat-sifat awon menika tuwuh. Bahaning ugi gadhah makna jarwa dasa, kayu (Qayun) timaha (titi mangsa ana) utawi gading (digagas disanding, dieling-eling). Menika utawi cicin cepengan ingkang namanipun meniran klawang, menika tegesipun sinaosa gadhah wos menir kebak dumugi ing lawang, menika tegesipun ingkang gadhah menika kedah nyambut damel supados saged sedekah. Mekaten ugi kaliyan motif hiasan pendok ingkang kdos semen jelengut ingkang maknanipun semu utawi gembang alami, menika gadhah makna bilih ingkang gadhah menika supados gadhah raos *pantang menyerah*, kedah ngupaya kanthi kreatif saha adaptif.

Keris, dhuwung menika wonten gayutaning kaliyan manungsa marang Gusti. Suwung menika

simbol kawibawaning Gusti, sejatosipun dhuwung menika simbol kawibawan satunggaling Empu ingkang masrahaken awakipun piyambakan wonten ing wilahaning keris. Curiga menika saking curi saha gaga, padhas curi ingkang wonten ing raga, lajeng simbol ingkang landhep menika wonten ing penggalih saha lanthip. Menika gayut kaliyan landheping panyakrabawa lanthiping panggrahita dumunung ana ing titining.

Katingal saking ricikanipun, bilih dhuwung menika ngemu teges saking perangan bongkot dumugi pucukipun dhuwung menika ngemu teges, piwulang, saha piweling menika wiwitanipun saking karep (Ada-ada), 2 tiyang antawisaipun jenggot panjang (kakung) kepanggih jenggot cekak (pawestri) lajeng praen, Sasampunipun kepanggih lajeng grenengan utawi musyawarah. Nalika musyawrah kala wau lajeng ngaturaken isining manah (dhadha, ron dha) . Lajeng 2 tiyang wau sasampunipun musyawrah wiwit ngrayu ingkang dipunmaknai gusen saha tikel alis. Lajeng nyrawe kangge madosi wadidang. Sasaran wadidang inggih menika jalu memet saha lambe gajah, ingkang nempel wonten ing gandhik, lajeng kaiket wonten satunggaling wujud ingkang dipunsebat garwa. Saking pititur menika, ingkang awujud sangkan paran sara pasemoning agesang wonten ing dhuwung. saged dipunmaknai.

1. Bilih kita saged nglaksanakaken saha ngamalaken sedaya ingkang dipunperintah kaliyan Gusti saha nebihi apa ingkang dados Laranganipun, saengga kita kita saged dados manungsa mustikaning janma ingkang saged

nglaksanaaken saha ngamalaken jumbuhing kawula Gusti.

2. Bilih kita saged mahami menapa ingkang wonten ing dhuwung menika satunggaling bab ingkang suci, mulia, sampun ngantos dipuntambahi nefsu saha hina. Nalika dipunlaksanaken kanthi sae, kita saged pikantuk nugraha saking Gusti ingkang Maha Agung minangka kaluwarga ingkang sakinah mawadah, warohmah.

DUDUTAN

Keris menika salah satunggaling tosan ingkang saking UNESCO menika pikantuk bab ingkang dipunaosi, masterpiece of oral of heritage and humanity, wonten ing salebeting dhuwung menika menapa, menika gegayutan kaliyan sejarah kaliyan religi saha filsafat, menawi sinau dhuwung menika sejatosipun sinau religi sifat tiyang jawi, paling boten wonten 3 filosofi ingkang kaamot wonten ing dhuwung inggih menika, sangkan paraning dumadi, sangkan paraning pambudi, pambudidaya manungsa menika badhe dhateng pundi, lajeng manunggaling kawula gusti. Lajeng dipunentha-entha kaliyan apulanyun, curiga manjing warangka, warangka manjing curiga. Sangkan paraning dumadi menika dumados saking ricikan dhuwung menika, dados deder menika lajering menika saking pundi. Wiji ing salebeting deder menika wonten pesi utawi pasi (papaning sinigit) ingkang dados wadining tiyang gesang menika inggih menika lingga saha yoni menika dipunbungkus mawi deder menika, minggah ganja ingkang wujud pralampita lingga, dados

wujud saking menapa kesuburaning tiyang, lajeng minggah wonten wadidang (wadi adang adang) menika simbol yoni ingkang badhe dipunlebeti kaliyan lingga menika. lambang lampahing tiyang gesang, utawi laku lan laki menika 2 tembung ingkang beda ananging gadhah maksud ingkang sanget. Andharan menika pralambang senyawa alam senggalam ilahi menika manunggal kaliyan Alama saha manunggal kaliyang Gusti. Keris menika sinenger karena aris, ingkang sineker menika kekeranipun kalebet rahasai ingkang dipunaji menika dados sifat kandel, lajeng duwung (dunung isining suwung) menawi dhuwung menika (udhu suwung). Suwung menika satunggaling kekiyatan ilahi inggih menika Yen sepiresepana, senajan sepa sapanen, suwunen sawabe dimen antuk kasusantane Sang Taya. Suwung menika simbol kawibawaning Gusti, sejatosipun dhuwung menika simbol kawibawan satunggaling empu ingkang masrahaken awakipun piyambakan wonten ing wilahaning keris. Curiga menika saking curi saha gaga, padhas curi ingkang wonten ing raga, lajeng simbol ingkang landhep menika wonten ing penggalih saha lanthip. Menika gayut kaliyan landheping panyakrabawa lanthipung panggrahita dumunung ana ing titining. Dhuwung menika kalebet sanepa sanes gaman kangge mateni tiyang, lajeng gandheng tiyang jawi menika langkung inggil martabatipun menika dados gamaning piyambak.

Saking panjabaran menika bilih saben ricikan wonten ing dhuwung, kalebet ugi pamor saha dhapuripun dhuwung menika gadhah aspek religi

piyambak-piyambak. Menika sedaya gayut kaliyan Sangkan Paraning Dumadi, Sangkan Paraning Pambudi, saha Manunggaling Kawula Gusti. Bilih dhuwung menika boten saran kangge dedonga tumrapping Gusti, ananing dhuwung menika dados pangemot kaliyan tiyang bilih tiyng Gesang menika boten tebih-tebih saking Gusti, kedah eling saking pundi manungsa menika.

KAPUSTAKAN

- Abimayu, Soedjipto. 2013. *Babad Tanah Jawi Terlengkap dan Terasli*. Jakarta: Laksana.
- Doyodipuro, Hudoyo. 2002. *Keris Daya magic – manfaat – buah – misteri*. Semarang: Dahara Prize.
- Hamzuri. 1988. *Keris*. Jakarta: Djambatan..
- Haryoguritno, Haryono, 2006. *Keris Jawa Antara Mistik dan Nalar*, Penerbit PT Indonesia
- Hidayat dkk. 2013. *Keris Indonesia Estetika dan Makna Filosofi*. Yogyakarta: Mertikarta
- Kardono, Boedhi Adhitya, dan Imam Sudjono. 2010. *Mahakarya Tosan Aji*. Yogyakarta: Pametri Wiji
- Kebanggaanku, Jakarta, 2006
- Koentjaraningrat. 1994. *Kebudayaan Jawa*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Koesni.1979. *Pakem Pengetahuan Tentang Keris*. Semarang: Penerbit Aneka Ilmu.
- Koesoematatwa, Ima Ismara. 2011. *Mengungkap Rahasia Keris Jawa dalam Pendidikan Karakter (Suatu Kajian Psikologi Pendidikan dan Transpersonalitas)*. Jurnal Kependidikan, 1, I, hlm. 37-46.
- Mangkukusma. *Pangertosan Bab Dhuwung*. Jakarta: Hudyana.
- Pamungkas, Ragil. 2007. *Mengenal Keris Senjata “Magis” Masyarakat Jawa*. Yogyakarta: Penerbit Narasi.
- Rahyono. 2009. “Kearifan Budaya dalam kata”. Jakarta: Wedatama Widya Sastra.
- Rakhmat, Jalaluddin. 1985. *Psikologi Komunikasi* Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Sindhunata . 2008. *Wangkingan Kebo Ijo*. Yogyakarta: Bentar Budaya Yogyakarta.

MAKNA SIMBOLIK WONTEN ING KESENIAN JATHILAN *KREASI BARU* REKSA BAWANA ING PADHUKUHAN KAYUHAN KULON, TRIWIDADI, PAJANGAN, BANTUL

THE SYMBOLIC MEANING IN JATHILAN REKSA BAWANA NEW CREATION, IN KAYUHAN KULON PROGO, TRIWIDADI, PAJANGAN BANTUL

Oleh: Dika Setiawan, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Panaliten menika ngewrat ancas panaliten : (1) ngandharaken wujuding wiraga beksan Kesenian jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana ing padhukuhan Kayuhan Kulon, Triwidadi, Pajangan, Bantul, (2) ngandharaken tegesipun wiraga beksan Kesenian jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana ing padhukuhan Kayuhan Kulon, Triwidadi, Pajangan, Bantul.

Panaliten menika kalebet panaliten deskriptif. Cara ingkang dipunginakaken kangge ngempalaken data wonten ing panaliten inggih menika ngginakaken *teknik observasi pengamatan, wawancara mendalam, saha dokumentasi*. Instrumen panaliten inggih menika panaliti piyambak kanthi ngginakaken *alat perekam, cathetan saha kamera foto*. Analisis data ingkang dipun ginakaken inggih menika teknik analisis deskriptif. Caranipun ngesahaken data ngginakaken *triangulasi sumber saha triangulasi metode*.

Asiling panaliten nedahaken wiraga wonten ing salebeting beksan jathilan cacahipun 18 wiraga inggih menika Murwa Kandha, Baureksa, Dwaja Reksa Bawana, Lampah Jurit Lamba, Lampah Jurit Trecek Manggul Jaran, Lampah Jurit Ngracik Mondhong Jaran, Jejeg Mandhe Jaran, Lampah Jurit Mipil Maju Mundhur, Nitih Jaran Lumaksana, Jaran Negar Oncleng Lamba, aran Negar Mipil Wiraga, Jengkeng Trapsila Kuda, Sembahan saha Dhaplangan Kiwa Tengen, Lumbungan Rakit Jajar Jurit saha Lampah Laku Telu, Perang Tantangan Aben Ajeng., Tata Rakit Maju Perang “Mangalad”. Tegesipun wiraga ing beksan Reksa Bawana inggih menika paring pratandha wiraga saha piwulang gesang manungsa ing alam donya. Cariyos ing beksan ngatingalaken manungsa ing donya kedah manambah marang Gusti ingkang Maha Kuwaos.

Pamijining tembung: wiraga, kesenian jathilan

Abstract

This study has two objectives: 1) explaining the form of wiraga in the jathilan dance Kreasi Baru Reksa Bawana in Kayuhan Kulon village, Triwidadi, Pajangan, Bantul, 2) explaining the meaning of the wiraga in the jathilan dance Kreasi Baru Reksa Bawana in Kayuhan Kulon village, Triwidadi, Pajangan, Bantul.

This study used the descriptive research method. The technique used in gathering the data is used observation technique, deeply interview and documentation. Instrument of this research is researcher it self and the researcher used note book and camera. The analysis in this research is used inductive analysis technique. The technique used to ratify the study is by using the triangulation of source and method.

This result of this research is explaining the wiraga of traditional dance jathilan that consist of 18 wiraga is Murwa Kandha, Baureksa, Dwaja Reksa Bawana, Lampah Jurit Lamba, Lampah Jurit Trecek Manggul Jaran, Lampah Jurit Ngracik Mondhong Jaran, Jejeg Mandhe Jaran, Lampah Jurit Mipil Maju Mundhur, Nitih Jaran Lumaksana, Jaran Negar Oncleng Lamba, aran Negar Mipil Wiraga, Jengkeng Trapsila Kuda, Sembahan saha Dhaplangan Kiwa Tengen, Lumbungan Rakit Jajar Jurit saha Lampah Laku Telu, Perang Tantangan Aben Ajeng., Tata Rakit Maju Perang “Mangalad”. The meaning of wiraga in traditional dance is gave the sign of wiraga and moral value in life. The significances from jathilan is in the form of traditional dance that has a symbolic meaning. The story in this traditional dance described a human should obey with god precept.

Key words: wiraga, the art of jathilan

PURWAKA

Asiling kabudayan masarakat Jawi tetinggalan para leluhur menika maneka warni, wonten ingkang awujud kesenian, patung, fosil, candhi, kraton, masjid, tari-tarian, tembang, adat istiadat, prasasti, naskah kina, lan sapanunggalanipun. Ing tlatah Jawi kathah dipunpangguhaken asiling kabudayan tetilaranipun para leluhur. Kesenian jathilan salah satunggal asiling kabudayan Jawi ingkang sampun wonten ing pagesangan masarakat Jawi rikala jaman rumiyen. Kesenian jathilan menika ngewrat carios ugi wonten makna simbolik ing salebeting beksan kasebat.

Lampah anggenipun mangretosi makna simbolik ing salebeting carios beksan jathilan, saged dipunmangertosi kanthi cara ningali saha taken kaliyan ingkang ngripta beksan kasebat. Ananging, boten sadaya tiyang ing jaman samenika saged maragakaken saha ningali beksan jathilan, amargi tiyang ing jaman samenika boten gatosaken kesenian ingkang sampun wonten rikala jaman rumiyen saha wosing beksan boten saged dipunmangertosi sedaya tiyang. Tiyang ing jaman samenika saged mangertosi carios saha makna simbolik saking ingkang ngripta utawi ingkang damel carios saha beksan kasebat. Awit saking menika, kita para muda-mudi prelu wontenipun wadah kangge mangertosi kesenian jathilan, supados kita sedaya saged mangetosi menapkemawon makna simbolik ingkang saged kita pendhet saking carios ing salebeting beksan jathilan.

Salah satunggaling kesenian Jawi ingkang saged dipunteliti kanthi lampahing Miturut Moelong

(2014: 30) panaliten kualitatif, inggih menika panaliten ingkang ngasilaken data deskriptif ingkang awujud data utawi tetembungan ingkang dipunserat utawi dipunlesanaken saking asiling wawancara saha observarsi wonten ing papan panaliten. Wondene urutan lampahing panaliten, inggih menika ndamel *deskripsi* kesenian, ndamel cathetan lapangan *observarsi* saha wawan pangandikan kaliyan ingkang maragakaken beksan saha sesepuhipun utawi ingkang ngripta carios beksan jathilan.

Salajengipun, carios beksan jathilan dipundadosakên *sumber data* ing panaliten menika. Carios beksan jathilan menika sampun wonten ing tahun 2012 ingkang dipundamel kaliyan sesepuh jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana. Beksan jathilan menika rikala tahun 2012 dipundamel kangge lomba wonten ing Waduk Serma. Wosipun carios beksan jathilan, inggih menika ngandharaken bab gesang ing alam donya kedah mangertosi menapa kemawon ingkang dipunlampahi kanthi gayutaken menpa ingkang dipunkersakaken Gusti ingkang Maha Kwaos.

Jumbuh kaliyan andharan ing nginggil, pramila saged dipunmangertosi wosing prakawis wonten panaliten menika. Wosing prakawis kasaebut kaserat ing ngandhap menika.

1. Kadospundi wujuding beksan Kesenian Jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana ing Padhukuhan Kayuhan Kulon, Triwidadi, Pajangan, Bantul?
2. Kadospundi teges wonten ing beksan Kesenian Jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana

ing Padukuhan Kayuhan Kulon, Triwidadi,
Pajangan, Bantul?

GEGARAN TEORI

Pamanggih saking Tashadi (1992:1) ngandaraken bilih kabudayan menika wujudipun asiling karya budi saha dayaning tiyang ingkang paling inggil drajatipun tinimbang titah sanes. Saking pamanggih wonten ing nginggil menika bilih kabudayan menika wujudaken asling karya budi saha dayaning tiyang ingkang drajatipun paling inggil amargi tiyang gesang menika ngginakaken budi utawi akal supados saged bedakaken menapa ingkang sae menapa ingkang boten sae ing pagesangan urip menika.

OBJEK PANALITEN

Miturut Edi Sedyawati (1981: 32) ngandaraken bilih kesenian jathilan menika wujuding beksan ing tlatah jawa tengah ugi jawa timur, ing kesenian menika nyariosaken prajurit utawi prajurit ingkang nitih turangga. Bedanipun ciri khas setunggal daerah aliyen daerah sanesipun menika katingal saking wujud beksa cèpètan wadon saha bisa dipunmangertosi saking iringanipun.

Saking andharan kasebut, nelakaken bilih kesenian jathilan inggih menika salahsatungaling kesenian kerakyatan ing tanah jawi ingkang sampun wonten rikala jaman rumiyen, ingkang ngginakaken piranti-piranti sandangan ingkang *vareasi*. Kesenian jathilan menika ugi saged dipunwastani seni karawitan amargi unsur gamelan ingkang dipun ngginakaken inggih menika pelog saha slendro.

LAMPAHING PANALITEN

Salah satunggaling kesenian Jawi ingkang saged dipunteliti kanthi lampahing Miturut Moelong (2014: 30) panaliten kualitatif, inggih menika panaliten ingkang ngasilaken data deskriptif ingkang awujud data utawi tetembungan ingkang dipunserat utawi dipunlesanaken saking asiling wawancara saha observarsi wonten ing papan panaliten. Wondene urutan lampahing panaliten, inggih menika ndamel *deskripsi* kesenian, memilah *data-data*, saha ndamel cathetan lapangan *observarsi* saha wawan pangandikan kaliyan ingkang maragakaken beksan saha sesepuhipun utawi ingkang ngripta carios beksan jathilan.

CARA PANALITEN

Panalitèn menika ngginakaken metode panaliten *deskriptif*. *Sumber data* ing panaliten inggih menika beksan Jathilan *Kreasi Baru* Rekso Bawana. Caranipun Ngempalaken *Data* panaliten menika ngginakaken cara *observasi* panaliten *wawancara mendalam*, saha *dokumentasi*. Pirantosing panaliten inggih menika *human instrument* (panaliti piyambak) saha dipunbiyantu ngangge *kamera*, *rekaman*, cathetan lapangan. Caranipun ngesahaken *data* ngginakaken *triangulasi sumber* saha *metode*.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGANIPUN

Murwa kandha inggih menika wiraga ingkang dipunparagakaken penthul saha bejer

kangge murwakani gladhen kanthi ngginakaken ura-ura, supados para wiyaga saha paraga samekta anggenipun gladhen. Pentul bejer ugi paring pratanda kangge mangertosi bilih sedaya sampun siyaga ing gati. Pentul bejer menika ura-ura kangge gambaraken bilih sedaya menungsa kedah siyaga anggenipun gesang ing alam donya.

Baureksa inggih menika butha ingkang nembe gladhen ing salebeting carios Pangeran Diponegara, kangge nglawan para Walandi. Wiraga butha menika wonten kalih inggih menika gedrug lampah lamba saha ngawe-awe entrig.

Dwaja Reksa Bawana inggih menika lumlebeting Dwaja Reksa Bawana menika dados pratanda menawi pasugatan jathilan ingkang sampun samekta bibar ing palagan. Paraga ing wiraga Dwaja Reksa Bawana namanipun Rontek. Rontek menika badhe lumarap wonten ngarsaning pra pamirsa tanda yekti paraga siyaga ing gati sigra amiwiti beksan. Wiraga menika ngatingalaken bilih gladhen beksan sampun siyaga ing gati kangge nglawan walandi ingkang dipun pimpin Pangeran Diponegara.

Lampah jurit lamba inggih menika paraga jathilan utawi para prajurit ingkang manteb maju langkah lamba saha ngginakaken jaranipun dipunpanggul. Wiraga menika gambaraken anteping manah para prajurit anggenipun nglampahi jejibahan ingkang boten wigeh-wigeh saha tanpa pamrih. Para prajurit menika sampun mantep anggenipun dados prajuritipun Pangeran Diponegara nyawiji manunggal karsa siaga gladhen kangge ngadhepi Walandi. Prajurit menika kedah

anggadahi jiwa ingkang antep anggenipun bela nagari, amargi prajurit menika ing gladhen dipunwejang kalihan Pangeran Diponegara supados samekta anggenipun nglawan para walandi.

Lampah jurit trecek manggul jaran inggih menika gambaraken para prajurit ingkang nggadahi jejibahan supados njagi saha nglampahi kanthi seimbang antawisipun kiwa saha tengen. Lampah menika gambaraken bilih isinipun wonten donya warni kalih inggih menika kiwa tengen, awan bengi, abot entheng, rekasa kepenak lsp. Sedaya tumindak ing donya kalawau saged dipun lampahi kanthi madosi margi ingkang miturut paugeran ing antawisipun pagesangan ing donya saha akhirat. Kita gesang ing donya kedah gatosaken menapakemawon ingkang dipunparintahaken dateng Gusti ingkang Maha Kawos. Kita kedah gatosaken amargi, ing donya menika kathah mawarni-warni sipating manungsa ingkang dipunparingaken Gusti ingkang maha Kwaos.

Lampah jurit ngracik mondhong jaran inggih menika lampahipun maju mundhur, banther rindhik ananging bilih dipunraosaken katingal kanthi remen anggenipun nindakaken jejibahan ingkang awrat menika dados etheng. Pramila saged dipunartosaken bilih samubarang menapakemawon ingkang karaos awrat, ananging bilih anggenipun nglampahi kanthi niat ingkang sae saha manah ingkang remen sedayanipun dados gampil lan manggih kasil ingkang dipunrancang saderengipun. Sedaya gegayuhan pinanggih lancar saha tansah pinayungan rahmat saking Gusti Inggih Maha Kwaos.

Jejeg mandhe jaran inggih menika lampahing para prajurit ingkang nggadahi *pedoman* jejeg kangge ambelani nagari tanpa pamrih saha boten kegut marang panggodaning para Walandi. Para prajurit ingkang nggadahi *pedoman* saha kapitadosan, bilih gesang ing donya kedah manteb saha jejeg anggenipun nindakaken menapa ingkang dados jebibahanipun.

Lampah jurit mipil maju mundhur inggih menika para prajurit menika kedah ngatos-atos anggenipun gladhen ing palagan. Para prajurit menika saged bedakaken antawisipun kanca saha musuhipun. Semanten ugi lelampahing wonten pagesangan menika kedah ngatos-atos anggenipun tumindak kangge ngadepi ombaking jaman. Tiyang kedah eling lan waspada, kadosta unen-unen “ngeli ning aja keli-keli” tegesipun saged milah-milah menapakemawon ingkang sae lan awon tumraping pagesangan ing donya.

Nitih jaran lumaksana inggih menika lampahing para prajurit tumuju ing palagan ingkang sampun siaga nggadahi tekat kangge ambalani nagari. Pramila sampun wancinipun tiyang gesang kedah ngatos-atos anggenipun nglampahi gesang ing donya. Lampahing tiyang menika kedah nggatosaken laku wonten ing pundi arah ingkang dipuntumuju.

1. Jaran negar oncleng lamba inggih menika lampah beksan ingkang gambaraken prajurit Pangeran Diponegara, ananging prajuritipun taksih muda saha nggadahi sipat “*yen wani aja wedi-wedi, yen wedi aja wani-wani*” unen-unen menika nandakaken bilih tiyang gesang kedah

nggadahi rasa yakin anggenipun nglampahi jebibahan ing alam donya.

2. Jaran negar mipil inggih menika lampah beksan ingkang gambaraken prajurit Pangeran Diponegara, ananging prajurit menika gadah sipat menawi makarya boten kesupen anggenipun ngaso kangge nindakaken jebibahan ingkang sanesipun. Tiyang gesang ing alam donya kedah makarya ananging anggenipun makarya boten kesupen wancinipun ngaso.
3. Jengkeng trapsila inggih menika lampah beksan ingkang gambaraken prajurit Pangeran Diponegara, paraga menika gambaraken prajurit ingkang nembe ngaso utawi sumeleh anggenipun gladhen saha nglaras gamelan jathilan.
4. Sembahan menika katujukaken kangge pribadinipun piyambak-piyambak. Dadosipun tiyang gesang ing donya kedah sembah marang Gusti ingkang Maha Kwaos saha kagem pribadinipun piyambak-piyambak. Salajengipun ing sembahan ingkang pungkasan inggih menika wiraga Dhaplangan Kiwa Tengen. Wiraga menika gambaraken para prajurit ingkang nembe biyak utawi nyingkiraken raos tumindak ala saking pundikemawon. Tiyang gesang ing alam donya kedah migatosaken tumindak ingkang ala dipuntebihaken menawi ingkang sae dipunlampahi kanthi ikhlas.
5. Lumbungan rakit jajar jurit saha laku telu inggih menika kita manungsa kedah gatosaken lampah ingkang tumuju marang Pangeran, lampah ingkang tumuju ing sesame, lampah kang tumuju diri pribadi.

6. Rakit jajar Jurit saha Hoyog-hoyogan Perang Pedhang inggih menika kita kedah bekti marang ingkang sepuh, supados kita saged tentrem anggenipun gesang ing alam donya menika.
7. Jaged thtethel melek reksa kurda inggih menika kita gesang ing alam donya kedah gatosaken Napsu Aluamah, Napsu Amarah, Napsu Supiyah, saha Napsu Mutmainah.
8. Perang tantangan aben ajeg inggih menika pratanda bilih gladhen perang sampun siyaga ing gati kangge nglawan walandi.
9. Tata rakit maju perang “mangalad” inggih menika sedaya paraga baureksa dipuntumpaki kaliyan rontek dwaja reksa bawana. Wiraga kasebat nandakaken bilih prajurit wus siyaga maju ing palagan. Para prajurit baris siyaga nitih jaran kaliyan ngagem pedhang. Lakunipun para sedaya paraga mangalad-alad urubing karsa nyawiji nyengkuyung perjuanganipun Pangeran Diponegara kanthi asesanti “ *Sura dira jayaningrat lebur dening pangastuti sedumuk bathuk senyari bumi rawe-rawe rantas malang-malang putung Majuuuu....*” Dudutan saking sedaya wiraga beksan inggih menika prajurit nembe gladhen kangge belani negari ingkang dipunjajah bangsa Walandi kanthi tekad *semangat pengorbanan* saha tanpa utami kangge

manambah marang Gusti ingkang Maha Kwaos saha ngabdi dhateng nagari Indonesia.

DUDUTAN

Wujud wiraga beksan jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana menika cacahipun wonten 18 inggih menika Murwa Kandha, Baureksa, Dwaja Reksa Bawana, Lampah Jurit Lamba, Lampah Jurit Trecek Manggul Jaran, Lampah Jurit Ngracik Mondhong Jaran, Jejeg Mandhe Jaran, Lampah Jurit Mipil Maju Mundhur, Nitih Jaran Lumaksana, Jaran Negar Oncleng Lamba, aran Negar Mipil Wiraga, Jengkeng Trapsila Kuda, Sembahan saha Dhaplangan Kiwa Tengen, Lumbungan Rakit Jajar Jurit saha Lampah Laku Telu, Perang Tantangan Aben Ajeng., Tata Rakit Maju Perang “Mangalad”. Teges jathilan *Kreasi Baru* Reksa Bawana menika nedahaken bilih kita gesang wonten ing alam donya kedah mangertosi menapa kemawon ingkang dipunlampahi kanthi gayutaken menapa ingkang dipunkersakaken Gusti ingkang Maha Kwaos.

KAPUSTAKAN

- Moleong, Lexy. 2014. *Metode Penelitian Kualitatif*. Bandung: PT Remaja Rosdakarya.
- Sedyawati, Edi. 1981. *Pertumbuhan Seni Pertunjukan*. Jakarta. PT Djaya Pirusa.
- Tasyadi, dkk. 1992. *Upacara Tradisional Saparan daerah Gamping dan Wonolelo*. Yogyakarta: Depdikbud

KOHESI LEKSIKAL WONTEN SALEBETING CAKEPAN TEMBANG CAMPURSARI ANGGITANIPUN DEMY ALBUM *THE BEST DEMY*

Oleh: Ivan Angga Dewanta Putra, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Ancasipun panaliten inggih punika madosi jinis kohesi leksikal inggih menika wonten salebeting cakepan tembang CADATB. Jinisipun panaliten ingkang dipuntindakaken inggih menika panaliten deskriptif. Data inggih menika satuan lingual awujud tembung, frase saha klausa ingkang kalebet jinis kohesi leksikal wonten salebeting cakepan tembang CADATB. Cara ngempalaken data inggih menika kanthi cara kartu data. *Data* dipunanalisis kanthi cara *deskriptif*, inggih punika ngandharaken *data* kanthi cetha. Anggenipun ngesahaken *data* inggih punika ngginakaken cara *validitas* saha *reliabilitas*. *Validitas* ingkang dipunginakaken inggih punika *validitassemantic*. Asiling panaliten dipunpanggihaken ing cakepan menika 6 jinis antawisipun (1) repetisi (pengulangan) ingkang kaperang dados kalih inggih menika repetisi wetah saha repetisi saperangan, (2) sinonimi (padan kata), (3) kolokasi (sanding kata), (4) hiponimi (hubungan atas bawah), (5) antonimi (lawan kata), saha (6) ekuivalensi (kesepadanan). Salajengipun Fungsi kohesi leksikal ingkang wonten ing cakepan TCADAB antawisipun repetisi wetah kangge nedahaken bab ingkang wigatos ing paragraf saha kangge nyethakaken satunggaling bab ing paragraf, repetisi saperangan kangge efisiensi tembung, sinonimi kangge *variasi ing teks*, kolokasi kangge nuntasaken topik, hiponimi kangge ngraketaken gegayutan panguwaosing tembung saha peranganipun, antonimi kangge nyethakaken gegayutan makna kosok wangsulipun, saha ekuivalensi kangge nedahaken sesambetan kesepadanan. Panganggenipun kohesi leksikal wonten salebeting cakepan tembang CADATB menika ugi variatif saenga ndadosaken tembang menika endah saha cetha.

Pamijining Tembung : Morfosemantis, dhemit, Kidungan Kawedhar

Abstract

The aim of this research is to find the type of lexical cohesion in CADATB song lyrics. This type of research is descriptive research, data in this study of lingual unit that words, phrase and clauses that include the type of lexical cohesion in CADATB song lyrics. How to collect data that is by listening and taking notes. Data analys a descriptive way, how to record the data clearly. how to certify the validity of the data that is by reliability. Validity used is the validity of semantics. the results obtained there are 6 types including (1) the reps (repetitions) were divided into two reps intact and reps part, (2) synonymy (equivalent word), (3) the collocation (collocation), (4) hiponimi (relations on below), (5) antonym (opposite), and (6) equivalence (equivalence). The next function of lexical cohesion in the lyrics TCADAB among reps intact to explain important chapter in the passage and to explain one of the important things in paragraphs, repetition in part to the words efficiency, synonymy for variations in the text, collocation to complete a topic, hiponimi to tighten relations with part of the word, antonym to explain the meaning of the opposite relationship, and equivalence to show equivalence relations. The use of lexical cohesion in CADATB song lyrics are also varied so as to make the song is beautiful and clear.

Keywords: Lexical Cohession, Lyric.

PURWAKA

Masyarakat Jawi menawi ngaturaken raosipun manah asring kaserat kanthi karya sastra, karya sastra menika saged awujud geguritan, sekar, kidung, tembang lan sanesipun. Ananging wonten jaman modern menika para sastrawan Jawi kathah kathahipun ngginakaken sekar utawi tembang kanthi sarana menika. Tembang wonten sastra Jawi menika kathah jinis - jinisipun, kadosta tembang macapat, dolanan, lan wonten ugi ingkang kasebut campursari.

Salah sawijining penyanyi ingkang gadhah aliran campursari inggih menika Demy, Demy menika penyanyi asli kelairan Banyuwangi, 21 Desember 1981. Sinausa basa ingkang dipunginakaken wonten cakepanipun ngginakaken basa osing. Basa osing menika basa ingkang dipunginakaken wonten tlatah Banyuwangi, Jawa Timur. Adhedasar teori linguistik, basa menika kalebet ing cabang Formosa wonten rumpun basa Austronesia. Tembang karya karyanipun Demy menika badhe dipunteliti amargi dereng wonten panaliten ingkang ngginakaken data menika. Salajengipun ugi wonten panaliten panaliten ingkang ngginakaken teori *kohesi* saha *koherensi*, ananging ingkang dipun teliti wujud wacana ingkang jinisipun novel, cerkak, lsp.

Cakepan tembang menika salah sawijining wujud wacana. Wonten panaliten menika, panaliti badhe ngrembag *kohesi leksikal* wonten salebeting cakepan tembang anggitanipun Demy. Wacana miturut M. Moeliono (1988:34) Wacana ingkang leres saha wutuh gadhahi tandha bilih ukara ukaranipun asipat kohesif. Menkaten ugi wonten

salebeting cakepan tembang menika. Tata rantamaning tembung dumugi dumadinipun ukara kedah kohesif. Saengga pamidhanget saged gampang anggenipun mangertos tegesipun tembung, raos pangraos salebeting tembung. Miturut Halliday saha Hasan (1976:4) ngandharaken bilih unsur unsur kohesi menika kaperang dados 2 yaiku *kohesi gramatikal* saha *kohesi leksikal*. Pangertosan menika jumbuh kaliyan menapa ingkang badhe dipunteliti. Panaliti badhe neliti pananda pananda *kohesi leksikal* wonten salebeting cakepan menika.

Panaliten wonten wacana cakepan tembang campursari anggitanipun Demy menika dipunwatesi Jinis *Kohesi Leksikal* wonten salebeting CTCADAB; Jinis *Kohesi Leksikal* wonten salebeting CTCADAB. Jumbuh kaliyan dhasaring panaliten ing nginggil menika, panaliti saged mangertos wosing panaliten menika menapa kemawon jinising *Kohesi Leksikal* wonten salebeting cakepan tembang campursari koplo anggitanipun Demy; Kados pundi *Fungsi Kohesi Leksikal* wonten salebeting cakepan tembang campursari koplo anggitanipun Demy.

Panaliten menika saged migunani kangge lampahing perkembangan teori linguistik, mliginipun wacana basa jawi. Sanesipun panaliten menika saged migunani tumrape para panaliti kangge sarana referensi bab teori kohesi lan tata cara panalitenipun, saengga saged mangertos kekiranganipun teori menika. Saged ugi kangge panganggit lagu mangertosi bilih tata cara ngracik saben tembung menika kedah kohesif. Panaliten bab

kohesi menika ugi saged migunani tumrapipun piwulangan bab nyerat mliginipun novel, cerkak, geguritan lsp.

GEGARAN TEORI

Miturut Chaer (1994:297) wacana menika satuan basa paling jangkep, saengga wonten *hirearki gramatikal* saged dipunwastani satuan *gramatikal* paling inggil. Sapamanggih kaliyan Mulyana (2005:1) bilih wacana menika awujud unsur basa ingkang relatif paling kompleks saha jangkep. Ugi dipunandharaken bilih kawutuhanipun wacana kedah ngandhut bab – bab ingkang padu lan jumbuh. Tegesipun bab – bab kadosta *kohesi, koherensi, topik wacana, aspek leksikal, aspek gramatikal, aspek fonologis, saha aspek semantik* (Mulyana, 2005: 25- 26).

Wacana menika satuan basa paling jangkep ingkang dipunandharaken kanthi lisan kadosta pidato, ceramah, khotbah, saha dialog ingkang tinulis kados cerpen, novel, buku, layang, saha dokumen tertulis ingkang saged dipuntingali saking struktur lairipun (saking wujudipun) asipat kohesif utawi jumbuh, saha struktur batosipun, (saking makna) asipat koheren, Jumbuh (Sumarlam, 2003:30)

Amargi dipunwastani satuan basa ingkang jangkep Chaer (1994:267) ngandharaken bilih wonten salebeting wacana menika gadhahi konsep, gagasan, pikiran, utawi pamikiran ingkang wutuh., ingkang saged dipunmangertosi dening pamaos,(wonten salebeting wacana tulis) utawi pamidhanget (wonten salebeting wacana lisan). Kridalaksana (1983:179) wacana dipunwujudaken

kanthi karangan ingkang wetah, paragraf, ukara utawi tembung ingkang ngemu wosing pakarti minangka perangan saking hierarki kebahasaan ingkang paling inggil, wacana saged dipunperang adhedhasar sarananipun, inggih menika wacana seratan saha wacana lisan. Wacana seratan arupi teks-teks seratan, wondene wacana lisan inggih menika perangan basa ingkang paling jangkep lan paling ageng ing nginggilipun ukara utawi klausa kanthi kohesi saha koherensi inggil ingkang sesambetan ingkang wonten wiwitan lan pungkasanipun kanthi nyata dipunandharaken kanthi lisan (Tarigan, 1987:122).

Caranipun nyusun wacana ingkang sae, ingkang kohesif saha koheren inggih menika ngginakaken piranti wacana antawisipun aspek gramatikal utawi aspek semantik (Suladi, 2000:2). Pamanggih menika selaras kaliyan pamanggihipun Tarigan (1987:70) bilih wacana ingkang *ideal* inggih menika wacana ingkang ngandhut proposisi ingkang gegayutan kangge ngasilaken raos ingkang gembheng utawi raos kohesi.

Miturut dhasaring klasifikasi, klasifikasi wacana saged dipunperang dados kathah jinis. Kadosta miturut basanipun, sarana kangge nyaosaken, jinis panganggenipun, wujudipun, saha cara lan ancasipun sarana menika (Sumarlam, 2003:30). Kanthi ngawigatosaken jinis jinis wacana ing nginggil menika saged dipundudut bilih (1) adhedhasar basa ingkang dipunginakaken wacana CTCADAB menika kalebet wonten wacana basa jawa (lokal), (2) adhedhasar sarananipun ingkang dipunginakaken wacana CTCADAB kalebet wonten

salebeting wacanageguritan tulis saha lisan amargi awujud cakepan geguritan ingkang dipuntembangaken kanthi lisan, (3) adhedasar jinis panganggenipun wacana CTCADAB menika kalebet wonten wacana monolog, (4) adhedasar cara saha ancas pambabaripun wacana CTCADAB ugi kalebet wacana deskripsi ingkang ancasipun nggambaraken bab kados menapa kawontenanipun, saged adhedasar *pengalamansaha* pangertosan panganggitipun piyambak.

Mulyana (2005:25) ngandharaken bilih wacana ingkang wetah inggih menika wacana ingkang jangkep, tegesipun inggih menika ingkang ngandhut aspek-aspek ingkang gembleng saha nyawiji. Aspek wetahipun wacana menika antawisipun kohesi, koherensi, topik wacana, aspek leksikal, aspek gramatikal, aspek fonologis, sarta aspek semantis. Gemblengipun wacana kejawi kajurung dening aspek gramatikal utawi kohesi gramatikal ugi kajurung saking aspek leksikal utawi kohesi leksikal. Mulyana (2005:29) ngandharaken bilih kohesi leksikal inggih menika gegayutan leksikal antawisipun perangan-perangan wacana kangge mujudaken struktur ingkang serasi kanthi kohesif.

Miturut pamanggihipun Sumarlam (2003:35), jinis kohesi leksikal kaperang dados enem, inggih menika (1) *repetisi* (pengulangan), (2) *sinonimi* (padan kata), (3) *kolokasi* (sanding kata), (4) *hiponimi* (hubungan atas bawah), (5) *antonimi* (lawan kata), lan (6) *ekuivalensi* (kesepadanan). Fungsi kohesi leksikal ingkang wonten ing cakepan TCADAB antawisipun repetisi wetah kangge nedahaken bab ingkang wigatos ing paragraf saha

kangge nyethakaken satunggaling bab ing paragraf, repetisi saperangan kangge efisiensi tembung, sinonimi kangge variasi ing teks, kolokasi kangge nuntasaken topik, hiponimi kangge ngraketaken gegayutan panguwaosing tembung saha peranganipun, antonimi kangge nyethakaken gegayutan makna kosok wangsulipun, saha ekuivalensi kangge nedahaken sesambetan kesepadanan.

Panaliten ingkang jumbuh kaliyan panaliten menika sampun dipuntindakaken dening Priyo Anggoro Program Studi Pendidikan Bahasa dan Sastra Indonesia kanthi irah-irahan Analisis Kohesi antarkalimat Kolom Tajuk Rencana Harian Suara Merdeka (2008). Panaliten ingkang jumbuh salajengipun inggih menika panaliten ingkang sampun dipuntindakaken dening Kukira Januari kanthi irah-irahan Kohesi dan Koherensi Wacana dalam novel Mendhung Kesaput Angin Karya AG. Suharti (2010).

Cakepan Tembang minangka salah satunggaling wujud wacana ingkang ngginakaken kohesi mliginipun kohesi leksikal menika ndadosaken wacana langkung gampang dipunpahami dening pamaos. Reroncening tembung ing wacana cakepan langkung gampang dipunmangertosi kanthi cetha awit kasusun saking ukara-ukara ingkang gegayutan setunggal lan sanesipun (kohesif).

JINIS PANALITEN

Jinis panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika panaliten deskriptif. Sudaryanto (1988:62) ngandharaken bilih panaliten deskriptif

diputindhakaken kangge nggambaraken saha mahyakaken asiling panaliten kanthi menapa wontenipun utawi kanthi objektif.

Data ing panaliten menika awujud satuan lingual (tembung, frase, utawi klausa) ingkang kalebet jinis kohesi leksikal saha fungsi kohesi leksikal. Jinis kohesi leksikal kaperang dados enem antawisipun repetisi (pengulangan), sinonimi (padan kata), kolokasi (sanding kata), hiponimi (hubungan atas bawah), antonimi (lawan kata), lan ekuivalensi (kesepadanan). Sumber data ing panaliten menika ngginakaken cakupan tembang campursari koplo anggitanipun Demy album *The Best Demy*.

Cara ngempalaken data wonten ing panaliten menika ngginakaken inggih menika teknik maos saha nyerat inggih menika panaliti ngamati langsung sumber data panaliten kanthi cara: (1) mirengaken ukara ukara wonten ing sumber data ingkang sampun dipuntemtokaken, inggih menika wonten ing salebetipun mp3 CTCADAB; (2) nyukani tandha wonten ing satuan lingual (tembung, frase, utawi klausa) ingkang kalebet jinis lan pananda kohesi; (3) nyerat ukara-ukara ingkang sampun dipunsukani tandha kasebat wonten ing kartu data kanthi jangkep trep kaliyan data ingkang dipunbetahaken.

Piranti panaliten ingkang dipunginakaken inggih menika tabel analisis data kabiyantu handphone minangka kangge mirengaken MP3, bolpoint, kertas HVS, stabilo (kangge transkrip data saha maringi tanda saben jinis saha fungsi kohesi) saha kartu data. Tabel analisis data menika

dipunginakaken kangge nganalisis data ingkang gegayutan kaliyan wosing panaliten. Supados saged detail anggenipun nganalisis datanipun. Wondene kartu data dipunginakaken kangge nyerat data panaliten ingkang dipunpanggihaken.

Lampahipun nganalisis data inggih menika (1) Data ingkang sampun dipunkempalaken lajeng diklasifikasi adhedhasar jinis kohesi leksikal ingkang sampun dipuntemtokaken ing panaliten menika; (2) Data ingkang sampun dipunkempalaken miturut jinis kohesipun, dipun klasifikasi adhedhasar fungsi kohesi leksikal ingkang sampun dipuntemtokaken wonten panaliten menika. (3) Data ingkang dipunanggep selaras kaliyan kriteria kasebut. Salajengipun dipunanalisis jinis lan Pananda Kohesi Leksikalipun.

Caranipun ngesahaken data ing panaliten menika kanthi validitas saha reliabilitas. Uji validitas ingkang dipunginakaken inggih menika uji validitas pananda miturut syarat syarat adhedhasar teori fungsi kohesi leksikal. Validitas menika nedahaken cara panaliti nafsiraken data kanthi nggatosaken tegesipun. Data ingkang awujud satuan lingual (tembung, frase, klausa) dipunmagnai miturut konteksipun supados gampang anggenipun mangertosi.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

1. Repetisi Wetah kanthi Fungsi kangge Nedahaken Perkawis ingkang Wigatos

Repetisi wetah kanthi fungsi kangge nedahaken bab ingkang wigatos ingkang dipunpanggihaken wonten ing cakepan TCADAB, tuladhanipun kadosta ngambali tembung **kangen**, tembung **riko**, saha tembung **isun** ingkang saged dipuntingali ing data (1) ngandhap menika.

(1) *Titip kangen iki yo nyang riko. Tulung rumaten hang temenan,Ati iki, wis sing kuwat nyonggo kangen*(DL:9.TWs.36)

Data (1) ing nginggil menika, unsur ingkang dipunambali inggih menika tembung ‘kangen’ ingkang dipunandharaken ing salebeting paragraf. Unsur ‘kangen’ menika dipunambali ing ukara (1a) lan ukara (1b). Data menika kapundhut saking tembang ingkang irah irahanipun Titip Welas (TW) saha kaserat wonten gatra utawi paragraf sekawan. Tembung ‘kangen’ menika dipunambali malih wonten ukara (1c), ing ukara menika ngandharaken bilih raosipun manah sampun boten kiat nyonggo kangen ingkang dipunsonggo. Kawontenan tembung ‘kangen’ ing ukara (1a) ingkang dipunambali wonten ukara (1c) kanthi wetah menika nedahaken bilih ing data (1) menika wonten *kohesi leksikal* ingkang kalebet ing *repetisi* wetah. *Repetisi* ing salebeting data (1) menika awujud ngambali tembung ‘kangen’. Tembung ‘kangen’ menika gadhah *fungsi* nedahaken perkawis ingkang dipunandharaken lan minangka *topik* ingkang dados katranganipun pramila wigatos ing *paragraf* kasebat. Kanthi ngambali tembung ‘kangen’ menika, pamidhanget tembang menika langkung gampil anggenipun ngemut-emut saha mangertosi ingkang

wigatos dipunandharaken saking ukara setunggal lan ukara salajengipun ing tembang menika.

1) **RepetisiWetah kanthi Fungsi Nyethakaken Satunggaling Perkawis**

Repetisi wetah kanthi *fungsi* kangge nyethakaken satunggaling perkawis ingkang wonten ing cakepan TCADAB kadosta ngambali isun ingkang saged dipuntingali ing data (4)ngandhap menika.

(4) *Sun mung biso ngucap sepuro, Nong raino bengi rupo bingung hang ngemuli arep terus terang isun sing mentolo, masio ring batin isun kesikso.* (DL:4.TWg.13)

Wontenipun tembung ‘isun’ ing ukara (4c) ingkang dipunambali kanthi wetah ing ukara (4d) menika minangka pananda bilih data (4) menika kalebet wonten *kohesi leksikal* ingkang jinisipun *repetisi* wetah. *fungsi* repetisi ing paragraf (4) menika kanthi ngambali tembung ‘isun’ kasebat kangge nyethakaken satunggaling bab ing paragraf kasebat, inggih menika kangge nyethakaken raos manahipun tiyang ingkang nandang wirang awit kaluputanipun tiyang menika. Kanthi ngambali tembung ‘isun’ menika nyethakaken tiyang menika awit menapa ingkang dipunraosaken. Kejawi menika wontenipun repetisi tembung ‘isun’ ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara setunggal lan sanesipun menika wonten gandheng cenengipun saha jumbuh. Awit saking menika, repetisi wetah menika kangge njurung kekohesifan paragrafipun.

2) **Repetisi Saperangan kanthi Fungsi Efisiensi Tembung**

Repetisi saperangan ingkang dipunpanggihaken wonten salebeting cakepan TCADAB kadosta ngambali klausa riko kembang hang sun pujo,. Ing ngandhap menika data (7).

(7) **riko kembang hang sun pujo**, nono liyo wong sak liyane riko, padahal ning ati, **riko kembang hang sun** nduweni, nono liyo wong hang sun welasi. (DL:19.NL.73)

Wontenipun ngambali ukara 'riko kembang hang sun' ing ukara (7d) menika prelu lan ngambali ukara 'riko kembang hang sun' saking frasesaderengipun 'riko kembang hang sun pujo' menika kalebet *repetisi* saperangan. Wontenipun repetisi saperangan ing paragraf (7) kanthi ngambali ukara 'riko kembang hang sun' saking ukara 'riko kembang hang sun pujo' menika nedahaken bilih repetisi menika nggadhahi fungsi kangge efisiensi tembung. Wontenipun repetisi saperangan ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara (7a) saha (7d) wonten gandheng cenengipun. Awit saking menika, repetisi saperangan menika kangge njurung kekohesifan paragrafipun.

3) *Sinonimi kangge Variasi ing Teks*

Kohesi leksikal sinonimi kanthi fungsi kangge variasi ing teks ingkang dipunpanggihaken ing CTCADAB menika kadosta tembung **welas** ingkang bersinonimi kaliyan **seneng**. Ing ngandhap menika data (10).

(10) *opo iki hang aran **welas**, opo iki hang aran **seneng**, tibane mung nggawe, pikir sing karuan.* (DL:19.NL.77)

Wontenipun sinonimi tembung 'seneng' ing ukara (10b) menika prelu lan ngginakaken tembung

sanes ingkang tegesipun sami utawi meh sami inggih menika tembung 'seneng' kaliyan tembung saderengipun 'welas' menika kalebet sinonimi. Fungsi wontenipun sinonimi ing paragraf (10) kanthi wontenipun tembung saderengipun 'seneng' ing ukara (10b) ingkang bersinonimi kaliyan tembung 'welas' ing ukara (10a) inggih menika kangge variasi ing teks. menika wontenipun sinonimi ing paragraf menika nedahaken bilih ukara (10a) saha (10b) wonten jumbuhipun. Awit saking menika, wontenipun sinonimi menika kangge njurung kekohesifan paragrafipun.

5. *Kolokasi kanthi Fungsi Kangge Nuntasaken Topik*

Kolokasi ingkang dipunpanggihaken ing cakepan TCADAB fungsipun inggih menika kangge nuntasaken topik. Andharan bab kohesi leksikal kolokasi kanthi fungsi kangge nuntasaken topik ingkang dipunpanggihaken ing cakepan TCADAB menika kadosta frase ingkang sesandhingan inggih menika frase sun arungi, sun belani, sun lakoni saged dipuntingali ing data (13) ing ngandhap menika.

(13) *Sing ono hang biso ngalangi niat iki, masio tah samudro **sunarungi**, sing ono hang biso mbatesi welas iki, masio ilang nyowo **sunbelani**, paran baen **sunlakoni** kanggo riko.* (DL:3.KR.10)

Data (13) menika kapundhut saking tembang kanthi irah-irahan Kanggo Riko (KR). Wontenipun kolokasi frase 'sun arungi', 'sun belani', saha 'sun lakoni' ing ukara (13b), (13d) saha (13e) menika prelu lan ngginakaken satuan lingual ingkang

setunggal jaringan menika kalebet kolokasi. Fungsi wontenipun kolokasi ing paragraf (13) kanthi ngginakaken frase- frase ‘sun arungi’, ‘sun belani’, saha ‘sun lakoni’ menika kangge nuntasaken topik. Kanthi ngginakaken frase-frase ingkang kalebet ing satunggaling jaringan kasebat saged langkung nyethakaken menapa topik ingkang dipuncariyosaken inggih menika tiyang ingkang sedyo lila tumindak kangge tiyang ingkang dipuntresnani. Kejawi menika, wontenipun kolokasi ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara setunggal lan sanesipun menika wonten gandheng cenengipun. Awit saking menika, wontenipun kolokasi menika kangge njurung kekohesifan paragrafipun.

6. *Hiponimi* kanthi Fungsi kangge Ngraketaken Gegayutan Panguwaosing Tembung saha Peranganipun

Kohesi leksikal hiponimi kanthi fungsi kangge ngraketaken gegayutan panguwaosing tembung saha peranganipun ingkang dipunpangguhaken wonten ing cakupan TCADAB menika kadosta tetembungan tegalan → kedokan saged dipuntingali ing data (16) ngandhap menika.

(16) *Mulo paling enak luru bendo ring tegalan. Sing panas koyo luru gundono ring kedokan.* (DL:6.U2.22)

wontenipun perangan tembung ‘bendo’ kaliyan ‘kedokan’ ing ukara (16a) saha (16b) saking panguwaosing tembung ‘tegalan’ ing ukra (16a) menika prelu lan ngginakaken satuan lingual

ingkang kalebet perangan tembung saha panguwaosing menika kalebet hiponimi Fungsi wontenipun hiponimi ing paragraf (16) inggih menika kangge ngraketaken gegayutan panguwaosing tembung saha peranganipun ing wacana kanthi semantis. Pamidhanget saged langkung cetha menawi unsur ingkang asipat umum menika dipunsukani pirembagan kanthi bab-bab kusus, antawisipun kanthi wontenipun tembung ‘tegalan’ ing ukara (16a) minangka panguwaosing saha wontenipun tembung ‘bendo’ saha ‘kedokan’ ing ukara (16a) saha (16b) minangka peranganipun. Hiponimi ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara (16a) saha (16b) wonten gandheng cenengipun. Awit saking menika, wontenipun kolokasi menika kangge njurung kekohesifan paragrafipun.

7. *Antonimi* kanthi Fungsi Nyethakaken Gegayutan Makna Kosok Wangsulipun

Kohesi leksikal antonimi kanthi fungsi nyethakaken gegayutan makna kosok wangsulipun ingkang dipunpangguhaken wonten ing cakupan TCADAB ngalangi kadosta tembung *ngengeti* ingkang *berantonimi* kaliyan *nglali*, data (19) ngandhap menika.

(19) *Bengi iki isun ngengeti, ngengeti riko hang wes nglali, sun pageri lan sun rumati, dung wes mekar riko nglali.* (DL:5.Ng.16)

Data (19) menika kapundhut saking tembang ingkang irah irahanipun Nglali (Ng). tembung ‘ngengeti’ lan ‘nglali’ minangka satuan lingual ingkang berantonim ing paragraf menika.

Wontenipun kohesi leksikal antonimi menika ndadosaken kekohesifan paragraf. Fungsi wontenipun kohesi leksikal antonimi ing data (19) inggih menika nyethakaken gegayutan makna kosok wangsulipun ukara setunggal lan sanesipun ing satunggaling paragraf kangge nedahaken kekohesifan makna wacana kanthi semantis. Anggenipun ngginakaken *satuan lingual* ingkang minangka kosok wangsulipun ugi saged kangge nyethakaken wosing tembang utawi andharan kanthi ngembali *satuan lingual* ngginakaken teges kosok wangsulipun, inggih menika antawisipun tembung ‘ngengeti’ saha ‘nglali’. Awit saking menika, wontenipun antonimi ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara setunggal lan sanesipun ing data (19) wonten gandheng cenengipun .

8. Ekuivalensi kanthi Fungsi Nedahaken Sesambetan Kesepadanan

Kohesi leksikal ekuivalensi kanthi fungsi nedahaken sesambetan *kesepadanan* ingkang dipunpanggihaken ing cakupan TCADAB kadosta *reduplikasi* tembung ‘ngangen-ngangen’ ingkang *berekuivalensi* kaliyan tembung *diangen* saged dipuntingali ing data (22) ngandhap menika.

(22) *Sing ono maning, bungahe ati. Sing katon maning unyike pipi, sedino dino ngangen ngangen, hang diangen nono jluntrunge, hang diangen nono jluntrunge.* (DL:9.TW.36)

Ing data (22) menika kapundhut saking tembang kanthi irah-irahan Titip Welas (TW). wontenipun tembung ingkang sepadan inggih

menika tembung ‘diangen’ ing ukara (22d) saha (22e) ingkang sepadan kaliyan tembung saderengipun inggih menika ‘ngangen-ngangen’ ing ukara (22c) menika prelu lan ngginakaken satuan lingual ingkang sepadan menika kalebet ekuivalensi. Fungsipun wonten ekuivalensi ing data (22) inggih menika nedahaken sesambetan kesepadanan ing ukara setunggal saha ukara sanesipun ing paragraf amargi wontenipun tembung dwilingga ‘ngangen-ngangen’ ing ukara (22c) saha tembung ‘diangen’ ing ukara (22d) saha (22e) minangka ekuivalensi. Awit saking menika, wontenipun ekuivalensi ing paragraf kasebat nedahaken bilih ukara setunggal lan sanesipun ing data (22) wonten gandheng cenengipun pramila ekuivalensi utawi kesepadanan ugi njurung kekohesifan paragraf.

PANUTUP

Adhedhasar asiling panaliten saha pirembaran ngengingi kohesi leksikal ing salebeting cakupan tembang campursari anggitanipun Demy Album The Best. Jinis kohesi leksikal ingkang dipunpanggihaken ing cakupan menika 6 jinis antawisipun (1) repetisi (pengulangan) ingkang kaperang dados kalih inggih menika repetisi wetah saha repetisi saperangan, (2) sinonimi (padan kata), (3) kolokasi (sanding kata), (4) hiponimi (hubungan atas bawah), (5) antonimi (lawan kata), saha (6) ekuivalensi (kesepadanan).

Salajengipun Fungsi kohesi leksikal ingkang wonten ing cakupan TCADAB antawisipun repetisi wetah kangge nedahaken bab ingkang wigatos ing

paragraf saha kangge nyethakaken satunggaling bab ing paragraf, repetisi saperangan kangge efisiensi tembung, sinonimi kangge variasi ing teks, kolokasi kangge nuntasaken topik, hiponimi kangge ngraketaken gegayutan panguwaosing tembung saha peranganipun, antonimi kangge nyethakaken gegayutan makna kosok wangsulipun, saha ekuivalensi kangge nedahaken sesambetan kesepadanan.

Adatipun kohesi leksikal ingkang dipunpangguhaken wonten salebeting cakupan TCADAB menika kangge kepaduan makna ingkang badhe dipuntedahaken. Kanthi ngginakaken kohesi leksikal menika pamidhanget saged kanthi gampil anggenipun mangertosi wosing tembang pramila ketinggal kepaduan wacana wonten salebeting cakupan TCADAB. Panganggenipun kohesi leksikal wonten salebeting cakupan TCADAB menika ugi variatif. Variatifipun kohesi leksikal wonten salebeting cakupan TCADAB menika gadhah fungsi supados karya sastra ingkang awujud wacana cakupan TCADAB menika gadhah fungsi kebahasaan ingkang cetha saha endah.

Panaliten ngengingi bab kohesi leksikal menika minangka panaliten ingkang gegayutan kaliyan panganggening basa ingkang dipunginakaken kangge sesrawungan ing padintenan mliginipun daerah banyuwangi, amargi basa ing salebeting tembang menika ngginakaken basa osing. Ananging basa menika dipunwujudaken mawi sarana ingkang arupi satunggaling asil karya sastra inggih menika cakupan tembang. Asiling panaliten saha pirembaganipun ing cakupan

Tembang Campursari Anggitanipun Demy Album The Best ngengingi bab kohesi leksikal menika saged dipunginakaken ing pasinaon ingkang gegayutan kaliyan kohesi. Kanthi pasinaon bab kohesi menika saged nambahi seserepan bidang linguistik kangge para mahasiswa ingkang badhe sinau bidang linguistik saha saged dipungladhi kangge damel wacana ingkang kohesif satemah ndadosaken wacana ingkang sae. Kejawi menika ugi saged dipunginakaken dening guru minangka materi kangge mucal mliginipun ing kaprigelan nyerat kadosta damel karangan.

Kajian bab aspek kohesi mliginipun kohesi leksikal menika wiyar. Kangge panaliti sanesipun, adhedhasar panaliten menika saged kangge dhasar panaliten sanes ingkang langkung cetha amargi asiling panaliten menika taksih winates. Panaliti sanes ingkang badhe nлити babagan kajian wacana mliginipun kohesi menika saged nлити bab-bab sanes kangge njangkepi panaliten menika kadosta wosing perkawis sanes ingkang gegayutan kaliyan kohesi, utawi kohesi kanthi subjek sanesipun wonten ing novel, kalawarti, wonten ing iklan, utawi sapanunggalanipun.

KAPUSTAKAN

- Alkhadiyah, Sabarti, dkk. 1988. *Pembinaan Kemampuan Menulis Bahasa Indonesia*. Jakarta: Erlangga.
- Alwi, Hasandkk. 1998. *Tata Bahasa Baku Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- _____. 2001. *KBBI*. Pusat Bahasa Departemen Pendidikan Nasional. Jakarta: BR
- Anggoro, Priyo. 2008. "Analisis Kohesi antar kalimat Kolom Tajuk rencana Harian Suara Merdeka". Skripsi. Yogyakarta: FBS UNY

- Aritonang, Buha, dkk. 2009. *Kohesi Leksikal dalam Editorial Surat Kabar Nasional*. Jakarta : Departemen Pendidikan Nasional
- Chaer, Abdul. 1994. *Linguistik Umum*. Jakarta: Rineka Cipta.
- Djajasudarma, T. Fatimah 1994. *Wacana (Pemahaman dan hubungan antar unsur)*. Bandung: PT. UNESCO.
- Endraswara, Suwardi. 2009. *Tuntunan Tembang Jawa*. Yogyakarta. Kuntul Press.
- Fakultas Bahasa dan Seni. 2012. *Panduan Tugas Akhir*. Yogyakarta: FBS UNY Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah. 2012.
- Halliday, M.A.K., dan Ruqaiya Hasan. 1976. *Cohesion In English* . London: Longman
- Indiyastini, Titik. 2009. *Kohesi dan koherensi paragraf deskriptif dalam bahasa Jawa*. Yogyakarta: Balai Bahasa Yogyakarta.
- Januari, Kukira. 2010. “*Kohesi dan Koherensi Wacana dalam Novel Mendhung Kesaput Angin karya A.G. Suharti*”. Skripsi. Yogyakarta: FBS UNY
- Keraf, Gorys. 2004. *Komposisi*. Ende: Nusa Indah.
- Kridalaksana. 1984. *Kamus Linguistik*. Jakarta: Gramedia.
- M. Moeliono, Anton. 1998. *Tata Bahasa Baku : Bahasa Indonesia*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan.
- Mulyana. 2005. *Kajian Wacana*. Yogyakarta: Tiara Wacana.
- Noorochmah, Neng. 2009. “*Analisis Bentuk dan Lirik Lagu Anak Indonesia Era 1980 sampai 2008*”. Skripsi. Yogyakarta: FBS UNY
- Poerwadarminta, W.J.S. 1937. *Baoesastra Djawa*. Batavia: J.B. Wolters Groningen.
- Rani, dkk. 2006. *Analisis Wacana Sebuah Kajian Bahasa dalam Pemakaiannya*. Malang: Banyumedia.
- Ramlan, M. 1993. *Paragraf Alur Pikiran dan Kepaduannya dalam Bahasa*. Indonesia. Yogyakarta: Andi Offset.
- Sasangka, Sry Satriya Tjatur Wisnu. 2001. *Paramasastra Gagrak Anyar Basa Jawa*. Jakarta: Yayasan Paramalingua.
- Setiyanto, Aryo Bimo. 2007. *Parama Sastra Basa Jawa*. Yogyakarta: Panji Pustaka
- Setiyono, Edi. 2007. *Kohesi dan Koherensi dalam Wacana Dialog Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Balai Bahasa Yogyakarta.
- Subroto, Edi. 1992. *Pengantar Metoda Penelitian Linguisti Struktural*. Surakarta: Sebelas Maret University Press.
- Sudaryanto. 1988. *Metode Linguistik*. Yogyakarta : Gajah Mada University Press.
- Sudaryat, Yayat. 2008. *Makna dalam Wacana*. Yogyakarta: Yrama Widya.
- Suladidkk. 2000. *Kohesi dalam Media Cetak Bahasa Indonesia*. Jakarta: Pusat Bahasa Depdiknas.
- Sumadi, dkk. 1995. *Kohesi dan Koherensi dalam Wacana Naratif Bahasa Jawa*. Yogyakarta: Proyek Pembinaan Bahasa dan Sastra Indonesia Daerah.
- Sumarlam. 2003. *Teori dan Praktik Analisis Wacana*. Solo : Pustaka Cakra Surakarta.
- Suwarno, Y dkk. 1998. *Wewarah Basa Jawa*. Yogyakarta: S.A. Dhaksinarga.
- Tarigan, Henry Guntur. 1987. *Pengajaran Wacana*. Bandung: Angkasa.
- Tim Penyusun. 2001. *Kamus Besar Bahasa Indonesia*. Jakarta: Balai Pustaka.
- Tim TAS Jurusan. 2012. *Suplemen Panduan Penulisan Tugas Akhir Skripsi (TAS)*. Yogyakarta: Jurusan Pendidikan Bahasa Daerah FBS UNY Universitas Negeri Yogyakarta. 2011. *Pedoman Penulisan Tugas Akhir*. Yogyakarta: UNY
- Wedhawati. 2006. *Tata Bahasa Jawa Mutakhir*. Yogyakarta: Kanisius.

DAMEL MEDIA PASINAON “PADHAJAYANYA” MIGUNAKAKEN CONSTRUCT 2 WONTEN ING APLIKASI ANDROID

LEARNING MEDIA “PADHAJAYANYA” USING CONSTRUCT 2 IN ANDROID APP

Oleh: Taufik Anjar Adrian, Prodi Pendidikan Bahasa Jawa, Fakultas Bahasa dan Seni, Universitas Negeri Yogyakarta

Sarining Panaliten

Ancasing panaliten menika, inggih menika (1) damel *media* pasinaon *Padhajayanya* kanthi *program construct 2* kangge siswa SMP kelas VIII, (2) ngandharaken *kualitas media* pasinaon *Padhajayanya* ingkang awujud *aplikasi android*, saha (3) ngandharaken pamanggih guru basa Jawi saha siswa tumrap *media* pasinaon *Padhajayanya* kanthi *program construct 2*.

Panaliten menika kalebet jinis panaliten *research and development (R&D)*, kanthi tataran (1) *analisis*, (2) *desain media*, (3) *damel media*, (4) *validasi saha uji coba*, saha (5) tataran *revisi* sahadamel *produkingkangpungkasan*. *Produk media* pasinaon menika dipunevaluasi dening dosen *ahli materi* saha dosen *ahli media* mawi *validasi* ngantos pikantuk *kualitas media* ingkang sae saha *layak* dipun*uji coba* wonten ing sekolah. Salajengipun dipuntindakaken pambiji dening guru basa Jawi sarta *uji coba media* dhateng siswa. Cara ngempalaken *data* migunakaken *angket*. Cara nganalisis *data* migunakaken *analisis deskriptif*, dipunlampahi kanthi cara ngandharaken asiling panaliten *evaluasi kualitas media* ingkang dipuncaosaken dening dosen *ahli materi*, dosen *ahli media*, guru basa Jawi, saha pamanggih siswa.

Asiling panaliten inggih menika: (1) *media* dipundamel kanthi tataran *analisis*, *desain media*, *damel media*, *validasi saha uji coba*, sarta tataran *revisi* sahadamel *produkingkangpungkasan*, (2) *kualitas media* dening dosen *ahli kaperang* dados kalih perangan, saking dosen *ahli materi* pikantuk rata-rata *presentase* 94,44% ingkang kagolong sae sanget, *kualitas media* dening dosen *ahli media* pikantuk rata-rata *presentase* 83,47% ingkang kagolong sae sanget, saha (3) pambiji guru basa Jawi tumrap *media* pikantuk rata-rata *presentase* 94,00% ingkang kagolong sae sanget, wondene asiling *angket* pamanggih siswa tumrap panganggenipun *media* pasinaon *Padhajayanya* pikantuk rata-rata *presentase* 84,45% ingkang kagolong sarujuk sanget. Asiling panaliten menika nedahaken bilih *media* pasinaon *Padhajayanya* menika pikantuk pamanggih sae sanget saha sampun nyekapi sarat *kualitas media* ingkang sae, sarta saged narik kawigatosan siswa saha nggampilaken siswa anggenipun nyinau *materi* aksara Jawa.

Abstract

This research aims to: (1) make learning media “Padhajayanya” using Construct 2 in Android App, (2) explain the quality of learning media “Padhajayanya” which was made using Construct 2 in Android App, and (3) explain the opinion of Javanese language teacher and students about conducting “Padhajayanya” made using Construct 2 in Android App.

This research is classified as Research and Development (R&D) with following steps (1) analysis, (2) media design, (3) media development, (4) Validation and pilot study, and (5) revision and the final product. The product was evaluated two lecturers who are expert in material and media development. This proses will be ended after the media is ready to be examined in school with good quality. The following step is judging by expert (teacher) and conducting pilot test by students. The data were collected by questionnaire and analyzed by descriptive method. It conducted by explaining the result of media quality evaluation which was evaluated by both experts (material and media), teacher of Javanese language, and student opinion.

The results of this research are: (1) the media was developed by following procedures : analysis, media design, media development, validation and pilot study, and Revision and the final product, (2) the quality of the media evaluated by lecturers (as expert) is divided as two parts, which are material achieving average value of 94,44% which is classified as very good and media achieving average value of 83,47% which is classified as very good, (3) the judgment by Javanese teacher earned average value of 94,00% which classified as very good where student’s opinion about media “Padhajayanya” earned average value of 84,45% which is also classified as very agree. The results of this research shows that media “Padhajayanya” has completed the quality requirements of a good media, able to attract students, and make the students easy to learn material “aksara Jawa”.

PURWAKA

Wonten ing jaman sakmenika sedaya boten saged uwal saking *teknologi informasi*. *Teknologi Informasi* ingkang sampun majeng saha ngrembaka mangaribawani pagesanganipun manungsa. Majengipun *teknologi informasi* menika langkung sae menawi dipunjumbuhaken kaliyan kabudayan Jawi, supados kabudayan Jawi boten ical kanthi majengipun *teknologi informasi* menika. *Teknologi Informasi* ugi mangaribawani wonten ing babagan pendhidhikan. Wonten ing babagan pendhidhikan, *teknologi informasi* saged dipunginakaken kangge sarana mbiyantu pasinaon. Kanthi majengipun *teknologi informasi*, saged dipunwujudaken media pasinaon ingkang saged nuwuhaken raos remen tumrap para siswa anggenipun sinau saha saged njalari siswa tansah eling kaliyan kabudayanipun piyambak.

Aksara Jawa minangka salah satunggaling *materi* wonten ing *Kurikulum 2010* Provinsi Yogyakarta kangge siswa SMP kelas VIII semester genap. Wonten ing *kurikulum* dipunsebataken bilih *materi* aksara Jawa kangge *kompetensi* maos.

Wonten ing jaman sakmenika sedaya boten saged uwal saking *teknologi informasi*. *Teknologi informasi* ingkang sampun majeng saha ngrembaka mangaribawani pagesanganipun manungsa. Majengipun *teknologi informasi* menika langkung sae menawi dipunjumbuhaken kaliyan kabudayan Jawi, supados kabudayan Jawi boten ical kanthi majengipun *teknologi informasi* menika. *Teknologi informasi* ugi mangaribawani wonten ing babagan pendhidhikan.

Media sejatosipun salah satunggaling perangan *sistem* wulangan. Menawi boten migunakaken *media*, proses wulangan boten saged kalangsungaken kanthi sae. Migunakaken *media* wonten ing *proses* wulangansaged dados mbiyantu siswa nyaosaken menopo ingkang sampun dipunlampahi. Kanthi majengipun *teknologi informasi*, saged dipunwujudaken *media* pasinaon ingkang saged nuwuhaken raos remening siswa anggenipun sinau saha saged njalari siswa tansah eling kaliyan kabudayanipun piyambak.

Adhedasar andaran kasebat, *media* pasinaon basa Jawi kanthi *materi* aksara Jawa saged dipunwujudaken kanthi ngginakaken *teknologi informasi*. *Media* pasinaon ingkang saged dipundamel inggih menika awujud *aplikasi android* mawi *program Construct 2*. *Media* pasinaon kanthi migunakaken *Construct 2* menika saged dipundamel mawi *gadget* ingkang migunakaken *platform android*, mawi *media* menika dipunkajengaken saged mbiyantu guru nalika ngandharaken *materi*, saha ndadosaken siswa remen sinau aksara Jawa.

GEGARAN TEORI

Miturut Danim (1995: 7), *media* pasinaon inggih menika sarana ingkang mbiyantu guru kangge ngandharaken seserepan dhateng siswa. Miturut Latuheru (1988:9) tembung *media* menika saking tembung *medium* ingkang tegesipun *perantara*. *Media* minangka salah satunggaling perangan *komunikasi*, inggih menika minangka perangan ingkang nglantaraken pesen antawisipun *sumber informasi* kaliyan ingkang nampi *informasi*.

Media pasinaon gadhah saperangan paedah, antawisipun inggih menika saged nuwuhaken raos remen anggenipun sinau, *materi* piwulangan langkung cetha saha gampang dipunmangertosi, nambahivariasi *metode* piwulangan tumrap guru, saha siswa saged langkung *kreatif* (Sudjana saha Rivai lumantar Widyastuti saha Nurhidayati, 2010:15). Menika ateges *media* Padhajayanya menika prelu dipundamel, amargi *media* menika maringi paedah ingkang saged paring pambiyantu ing salebeting piwulangan.

Adhedhasar saking *klasifikasi media* pasinaon ingkang sampun dipunandharaken dening Suleiman (1985: 26-27), *media* ingkang kadamel wonten ing panaliten menika kalebet *media audio visual* amargi wonten ing *program aplikasi media* menika saged medalaken gambar saha swanteningkang saged narik kawigatosan ugi greget siswa anggenipun sinau *materi* aksara Jawa.

Salajengipun anggenipun mujudaken *media* pasinaon Padhajayanya, panaliti migunakaken *Construct 2* inggih menika *program utawi software komputer berbasis HTML 5* ingkang dipundamel *Scirra Ltd, perusahaan* saking *London Inggris*. *Construct 2* saged mbiyantu ndamel *aplikasi* wonten ing *smartphone android*. Kanthi program menika saged langkung ngrembakaaken *media* piwulangan kanthi *atraktif, efektif*, kaliyan langkung *menarik*. *Game builder* menika sejatosipun dirancang kangge *game berbasis 2D*. Kanthi *program Construct 2, pengembangan saged mem-publish* wonten ing salah satunggaling *platform* kadosta *HTML 5 website, Google Chrome*

Webstore, Facebook, Phonegap (Android), Windows Phone, Windows 8. (Muhammad, 2013)

Miturut Surono (1983: 7-10), mahyakaken bilih jinising aksara Jawa wonten sekawan cakrik, inggih menika: (1) mbata sarimbag ‘wujudipun aksara Jawa ingkang memper kaliyan cithakan bata utawi persegi’, (2) ngetumbar ‘aksara Jawa ingkang pinggiripun boten awujud sudut siku, ananging awujud sepalih bunder’, (3) mucuk eri ‘aksara Jawa ingkang wonten ing perangan tartamtu awujud sudut lancip kados eri’, lan (4) cakrik ingkang awujud campuran saking-saking tiga cakrik ingkang sampun kasebataken sakderengipun.

CARA PANALITEN

Metode Panaliten menika migunakaken *metode penelitian dan pengembangan* utawi *research and development (R&D)*. Miturut Sugiyono (2014: 407) *research and development metode* panaliten ingkang dipunginakaken kangge ngasilaken satunggaling *produk* tartamtu. Lajeng miturut Borg & Gall (1983:772) *metode research and development* inggih menika salah satunggaling *proses* ingkang dipunginakaken kangge ngrembakakaken saha ngesahaken *produk* wonten ing *bidang* pendhidhikan. Ingkang cak-cakanipun inggih menika, ningali asil-asil panaliten saderengipun ingkang jumbuh kaliyan *validitas komponen-komponen* wonten ing *produk* ingkang badhe dipundamel, mujudaken satunggaling *produk*, dipunuji *coba*, saha ngoreksi *produk* kasebat adhedhasar asil *uji coba*.

Tataran *analisis* menika dipunlampahi kanthi cara nganalisis *kurikulum* saha *karakteristik* siswa. Nganalisis *kurikulum* dipunlampahi kangge mangertosi *tingkat kompetensi* ingkang dipunkajengaken kaliyan *kurikulum*. Lajeng nganalisis *karakteristik* siswa dipunlampahi kangge mangertosi kados pundi *karakteristik* siswa nalika nglampahi pasinaon *materi* aksara Jawa.

Adhedhasar saking asil tataran *analisis*, lajeng dipunlampahi tataran *desain media*. Tataran *desain media* dipuntindakaken kanthi cara pados *referensi materi* aksara Jawa, damel *flowchart* ingkang dados dhasar anggenipun damel *media*.

Sasampunipun *media* pasinaon sampun dipunkasilaken awujud *Aplikasi Android* saha *Compact Disk (CD)* migunakaken *program Construct 2*, tataran saklajengipun inggih menika tataran *validasi* saha *uji coba media* pasinaon. *Validasi* dipunsuwunaken dhateng dosen *ahli materi* saha *ahli media*, salajengipun *media* dipunujicobasaha dipunsuwunaken panyaruwe dhateng guru basa Jawi saha siswa kelas VIII-F SMP N 3 Sentolo.

Revisi dipuntindakaken adhedhasar pamrayogi saha biji saking asiling *uji validasi ahli*, pamanggih saking guru basa Jawi sarta pamanggih saking siswa. *Revisi* menika dipuntindakaken minangka upaya damel *produkingkang* sae.

Sasampunipun nglampahi *revisi* saking dosen *ahli materi*, dosen *ahli media*, guru basa Jawi, saha siswa kelas VIII F SMP N 3 Sentolo dipunasilaken *produk* pungkasan awujud *CD media* pasinaon “Padhajayanya” ngangge *program*

Construct 2. Produk media pasinaon “Padhajayanya” ngangge *program Construct 2* menika saged dipun-ginakaken wonten ing pasinaon *materi* aksara Jawa.

ASILING PANALITEN SAHA PIREMBAGAN

Cak-cakan kangge mujudaken *media* pasinaon Padhajayanya wonten ing panaliten menika dipuntindakaken kanthi urutan wiwit saking (1) tataran *analisis*, (2) tataran *desain media*, (3) tataran damel *media*, (4) tataran *validasi* saha *uji coba media*, saha (5) tataran *revisi* saha damel *produk* ingkang pungkasan. Andharan babagan cak-cakanipun damel *media* pasinaon kaandharaken kados ing ngandhap menika.

Tataran *analisis* inggih menika tataran wiwitan ingkang dipuntindakaken saderengipun *produk* dipundamel. Tataran *analisis* menika kaperang dados kalih inggih menika *analisis kurikulum* saha *analisis kawontenan* siswa SMP N 3 Sentolo. Wonten ing perangan *analisis kurikulum*, panaliti maos saha mangertosi *kurikulum* ingkang dipunginakaken wonten ing piwulangan basa Jawi wonten ing sekolah kasebat. Panaliti kedah nggatosaken *Kompetensi Inti* saha *Standar Kompetensi* wonten ing *kurikulum*.

Adhedhasar *Kurikulum 2013* Provinsi Daerah Istimewa Yogyakarta *semester genap. Kompetensi Inti* ingkang dipuntemtokaken inggih menika “*Memahami wacana tulis nonsastra dalam kerangka budaya Jawa*”, saha *Kompetensi Dasar*ipun inggih menika “*Membaca dan menanggapi wacana sederhana*

pertanian modern beraksara Jawa”, salajengipun kadamel *indikator* ingkang jumbuh kaliyan *kompetensi* kalawau. *Indikator* ingkang dipunginakaken minangka *tolok ukur* kangge nggayuh *kompetensi* inggih menika: (1) Siswa saged maos *wacana sederhanapertanian moderen* ngagem aksara Jawa, (2) Siswa saged nyebataken *intisari wacana sederhanapertanian moderen* ingkang ngagem aksara Jawa, saha (3) Siswa saged nyalin *wacana sederhanapertanian moderen* ngagem aksara latin.

Sasampunipun *kurikulum* menika dipungatosaken, lajeng panaliti nindakaken *observasi* dhateng kawontenan siswa SMP N 3 Sentolo. Saksampunipun panaliti ningali kawontenan siswa kasebat, katingal wonten saperangan prekawis ingkang tuwuh nalika piwulangan kalampahan. Prekawis-prekawis ingkang tuwuh inggih menika saperangan siswa boten nggatosaken nalika guru ngandharaken *materi* babagan aksara Jawa, saha siswa wonten ingkang ngantuk kaliyan katingal bosen amargi guru anggenipun ngandharaken *materi* namung mawi cara lesan boten ngagem *media* pasinaon.

Adhedhasar prekawis menika salajengipun panaliti rembagan kaliyan guru basa Jawi bilih badhe kadamel *mediapasinaon* Padhajayanya awujud *Aplikasi Android* saha CD (*Compact Disk*) mawi *Program Construct 2*, satemah kanthi *media* pasinaon menika saged narik kawigatosanipun siswa anggenipun ngandharaken materi mliginipun babagan aksara Jawa. *Media* menika kajawi saged dipunginakaken wonten ing sekolah, saged ugi

dipunginakaken piyambak dhateng siswa wonten griya kanthi mandhiri.

Wonten *Produk media* pasinaon ingkang dipunrancang inggih menika awujud *media pasinaon tutorial* ingkang mbetahaken guru minangka *informan* wonten ing pamulangan. Salajengipun panaliti nemtokaken *materi* saha *evaluasi*. *Materi* dipunperang dados saperangan *sub materi*, saderengipun *evaluasi* siswa saged ngginakaken pilihan *materi* aksara Jawa ingkang saged nuwuhaken raos greget dhateng siswa anggenipun sinau aksara Jawa, sasampunipun ngginakaken *aplikasi* menikasiswa lajeng kedah nggarap gladhen nggengingi *materi* aksara Jawa..

Wonten ing *tahap* damel *media* pasinaon menika panaliti kedah ngempalaken *sumber pustaka* ingkang badhe dipundadosaken *sumber materi* aksara Jawa. *Sumber pustaka* ingkang sampun dipunkempalaken lajeng dipundamel dados *materi* aksara Jawa saha dipundamel *flowchart*. *Flowchart* inggih menika *diagram alur* kangge nggampilaken nalika damel *rancanganprogram media* pasinaon. Wosing *flowchart* inggih menika ngewrat gambaran *penyajian menu* wulangan. *Flowchart* lajeng dipunwujudaken dados *naskah media* pasinaon ingkang ngewrat wedharan, wos, pambuka *media*, pitedah ngginakaken *media*, kompetensi, *materi* aksara Jawa, *media pasinaon Padhajayanya* aksara Jawa, gladhen, saha *profil*. Adhedhasar saking *naskah media* menika lajeng dipundamel *Media pasinaon aksara Jawa Padhajayanya* kanthi *Aplikasi Android* ingkang awujud CD (*Compact Disk*).

Adhedhasar tahapan damel *media* ingkang sampun dipuntindakaken saha ngasilaken *produk media* pasinaon *interaktif materi* aksara Jawa awujud CD (*Compact Disk*), salajengipun tahap ingkang dipuntindakaken inggih menika *validasi* saha *uji coba media* pasinaon. *Validasi media* mbetahaken dosen *ahli materi* saha dosen *ahli media*. Dosen *ahli materi* wonten ing panaliten menika inggih menika Dra. Hesti Mulyani, M.Hum, saha dosen *ahli media* wonten ing panaliten menika inggih menika Nurhidayati, S.Pd. M. Hum.

Tataran*validasi* dipuntindakaken kangge paring *evaluasi* tumrap *kualitas media* pasinaon, supados pikantuk pambiji *kelayakanmedia*. Saking pambiji *kelayakan media* menika salajengipun saged dipuntindakaken *evaluasi kualitasmedia* dening guru Basa Jawi saha *uji coba* dhateng siswa SMP N 3 Sentolo kelas VIII. Pambiji guru Basa Jawi saha *uji coba* tumrap siswa menika dipunginakaken kangge ngempalaken data minangka dhasar nemtokaken *tataran keefektifan* saha *kemenarikanmedia* pasinaon ingkang dipundamel.

*Revisi*dipuntindakakenadhedhasarpamrayogi sahabijisaking asiling*uji validasi*ahli,pamanggihsakinggurubasaJawisartapa manggihisaking siswa. Sasampunipun nglampahi *revisi* saking dosen *ahli materi*, dosen *ahli media*, guru basa Jawi, saha siswa kelas VIII F SMP N 3 Sentolo dipunasilaken *produk* pungkasan awujud *Aplikasi Android* saha *CD media* pasinaon

“Padhajayanya” ngangge *program Construct 2. Produk*.

Validasi dening dosen *ahli materi* ingkang dipuntindakaken tumrap *mediapasinaon* menika nggadhahi ancas paring pambiji saha pamrayogi tumrap andharan *materi* wulangan wonten ing salebeting *mediapasinaon*. *Validasi* menika dipuntindakaken kanthi cara nyaosaken *media pasinaon aksara Jawa Padhajayanya* supados dipunpirsani saha dipune*valuasi* dening dosen *ahli materi* mbok menawi taksih wonten babagan ingkang taksih kirang trep sarta nyaosaken *lembar angket evaluasi* minangka gegaran bab perangan-perangan ingkang kedah dipunbiji. Pamrayogi saking dosen *ahli materi* dipunginakaken minangka dhasar kangge ndandosi utawi *revisi media* satemah saged ngasilaken *produk media* ingkang nggadhahi *kualitas* ingkang sae.

Validasi dening dosen *ahli materi* menika dipuntindakaken ngantos *mediapasinaoningkang* kadamel sampun *layak* dipun*ujicoba* dhateng siswa SMP kelas VIII. *Validasi* dening dosen *ahli materi* menika kalampahan kanthi kalih *tahap*.*Validasi* ingkang katindakaken dening dosen *ahli materi* dipunperang dados kalih perangan pambiji inggih menika perangan wulangan ingkang kaperang dados 9 *indikator* pambiji, saha saking perangan leresipun isi wonten 6 *indikator*.

Asiling*validasi* dening *dosen ahli materi* menika sadayanipun pikantuk *presentase rata-rata* 93,33%ingkang kagolong *kategorisae* sanget.*Kategorisae* sanget nedahaken bilih *kualitas media*menika sampunsae sanget dipunpirsani

saking perangan *kelayakan isi*, perangan *kelayakan penyajian*, saha perangan basa wontening salebeting *media* menika. Awit saking menika *media* pasinaon Padhajayanya ingkang kadamel menika sampun trep tumrap siswa SMP kelas VIII.

Validasi dening dosen *ahli media* ingkang dipuntindakaken tumrap *media* pasinaon menika nggadhahi ancas paring pambiji saha pamrayogi tumrap *kualitas tampilan* saking *media* pasinaon. *Validasi* menika dipuntindakaken mawi cara nyaosaken *media pasinaon aksara Jawa Padhajayanya* supados dipunpirsani saha dipunevaluasi dening dosen *ahli media* mbok menawi taksih wonten babagan ingkang taksih kirang trep saha nyaosaken lembar *angket evaluasi* ingkang sampun kaandharaken perangan-perangan ingkang kedah dipunbiji. Pamrayogi saking dosen *ahli media* dipunginakaken minangka dhasar kangge ndandosi utawi *revisi media* satemah saged ngasilaken *produk media* ingkang nggadhahi *kualitas* ingkang sae.

Validasi dening dosen *ahli media* menika dipuntindakaken ngantos *media* pasinaon kasebat sampun layak dipun*uji coba* dhateng siswa SMP kelas VIII. *Validasi* dening dosen *ahli media* menika kalampahan kanthi kalih tahap. *Validasi* ingkang katindakaken dening dosen *ahli media* dipunperang dados kalih perangan pambiji inggih menika perangan tampilan ingkang kaperang dados 8 *indikator* pambiji, saha *indikator* saking perangan *pemrograman* wonten 9 *indikator*.

Asiling *validasi* dening *dosen ahli materi* menika sadayanipun pikantuk *presentase rata-rata*

84,44% ingkang kagolong *kategorisae* sanget. *Kategorisae* sanget menika nedahaken bilih *kualitas media* menika sampun sae dipunpirsani saking perangan *tampilan saha pemrograman* wontening salebeting *media* Padhajayanya menika saha *media* menika sampun trep minangka sarana pasinaon kang gesis siswa SMP kelas VIII.

Pambiji *kualitas media* pasinaon ingkang dipuntindakaken dening guru Basa Jawi saperlu kangge ngukur tataraning *kualitas media* pasinaon saking perangan leresipun *konsep* saha *kompetensi* sarta perangan *kualitas tampilan*. Pambiji *kualitas media* pasinaon dening guru Basa Jawi dipuntindakaken sasampunipun *validasi* dening dosen *ahli materi* saha dosen *ahli media*, ingkang salajengipun pikantuk pasarujukan kangge nindakaken *uji coba media* wonten sekolah. Pambiji *kualitas media* pasinaon menika katindakaken dening ibu Suwarni, S.Pd minangka guru mata pelajaran Basa Jawi wonten ing SMP N 3 Sentolo.

Guru paring pambiji nalika *uji coba media* dipuntindakaken. Pambiji dening guru basa Jawi dipuntindakaken sesarengan kaliyan *uji coba media* dening siswa kelas VIII. Guru saged mirsani kanthi langsung kados pundi anggenipun migunakaken *media* pasinaon menika wonten ing *proses* piwulangan. Guru basa Jawi menika paring biji *media* saking kalih perangan inggih menika perangan leresipun *konsep* saha *kompetensi* sarta *kualitas tampilan*

Asiling pambiji saking guru basa Jawi pikantuk *presentase* rata-rata 93,00% ingkang kagolong sae sanget. Menika nedahaken bilih

media ingkang kadamel menika sampun sae perangan leresipun *konsep* saha *kompetensi* sarta *kualitas tampilan*ipun. Awit saking menika *media* pasinaon Padhajayanya menika sampun *layak* dipunginakaken minangka *media* pasinaon ing salebeting piwulangan ing SMP mliginipun kelas VIII.

Uji coba Uji coba media pasinaon aksara Jawa *Padhajayanya* menika dipuntindakaken saksampunipun *validasi* saking dosen *ahli materi* saha dosen *ahli media* sarta sampun dipunsarujuki bilih *media* pasinaon menika sampun layak dipun*uji coba* wonten sekolah. *Uji coba* menika dipuntindakaken kangge mangertosi kados pundi pamanggih siswa babagan *kualitas media* pasinaon aksara Jawa *Padhajayanya* ingkang dipundamel menika. Salajengipun dipuntindakaken *evaluasi kualitas media* dening siswa SMP N 3 Sentolo kelas VIII-F ingkang cacahipun 27 siswa.

Asiling pambiji saking siswa tumrap *kualitas media* pikantuk *presentase* rata-rata 84,20% ingkang kagolong sarujuk sanget. Menika nedahaken *media* pasinaon Padhajayanya menika saged narik kawigatosan siswa saha saged nambahi gregetipun siswa anggenipun sinau.

Saking andharan ngengingi *kualitas media* pasinaon Padhajayanya ing nginggil, asil pambiji saking dosen *ahli materi*, dosen *ahli media*, guru basa Jawi, saha saking siswa pikantuk *presentase* rata-rata 89,09% ingkang kagolong sae sanget. Pambiji menika nedahaken bilih *media* Padhajayanya ingkang kadamel menika sampun *layak* dipunginakaken minangka sarana pasinaon

ing piwulangan SMP kelas VIII. kajawi saking menika, *media* pasinaon menika saged narik kawigatosanipun siswa anggenipun nampi seserepan babagan *materi* aksara Jawa.

Tingkat keefektifan media pasinaon Padhajayanya dipuntingali saking asiling *evaluasi* siswa ingkang wonten ing *menu* “gladhen”. Adhedhasar asiling *evaluasi* siswa, nedahaken bilih 81,48% siswa saged nggayuh KKM ingkang sampun dipuntemtokaken dening sekolah. Awit saking menika nedahaken bilih *media* Padhajayanya menika saged nggampilaken siswa anggenipun nampi seserepan babagan piwulangan *materi* aksara Jawa, satemah asil saking piwulangan menika saged mujudaken asil ingkang sae saha saged nggayuh KKM ingkang sampun dipuntemtokaken.

PANUTUP

Panaliten menika kalebet ing jinis panaliten *Research and Development (R&D)*. Adhedhasar asiling panaliten saha pirembaran saged dipunpendhet dudutan:

1. Cara anggenipun damel *media* pasinaon Padhajayanya kanthi *program Construct 2* ing panaliten menika wonten 5 tataran, inggih menika tataran *analisis*, tataran *desain media*, tataran damel *media*, tataran *validasi* saha *ujicoba*, saha tataran *revisi* saha damel *produk* ingkang pungkasan.
2. *Kualitas media* pasinaon Padhajayanya kanti *program Construct 2* dipuntindakaken kanthi *validasi* dening dosen *ahli materi* saha dosen

ahli media. Biji *kualitas media* saking dosen *ahli materi* pikantuk *presentase* 93,33% ingkang kagolong sae sanget. Biji *kualitas media* saking dosen *ahli media* pikantuk *presentase* 84,44% ingkang kagolong sae.

3. Pamanggih guru tumrap *kualitas media* pasinaonPadhajayanya pikantuk *presentase* 93,00% ingkang kagolong sae sanget. Lajeng biji saking *angket* pamanggih siswa tumrap *media* pasinaonPadhajayanya pikantuk *presentase* 84,20% ingkang kagolong sarujuk sanget.

Adhedhasar andharanwonten ing nginggil, nedahaken bilih *mediap* pasinaonPadhajayan ya kanthi *program Construct 2* ingkang kadamel menika pikantuk pamanggih sae sanget saha *layak* dipunginakaken minangka sarana pasinaon kangge *materi* aksara Jawa tumrap siswa SMP kelas VIII.

Media pasinaonPadhajayanya ingkang kadamel menika adhedhasar saking asiling *validasi* dening dosen *ahli materi*, dosen *ahli media*, guru basa Jawi, sarta pamanggih siswa kelas VIII, pikantuk biji ingkang kagolong sae sanget. *Media* pasinaonPadhajayanya menika saged dipunginakaken wonten ing *proses* piwulangan

kanthi piyambak-piyambak dening siswa utawi sesarengan kanthi migunakaken *LCD (Liquid Crystal Display)*.

KAPUSTAKAN

- Borg, W. R. & Gall, M. D. 1983. *Educational Research: an Introduction 4th edition*. New York: Longman Inc.
- Danim, Sadarwan. 1995. *Media Komunikasi Pendidikan: Pelayanan Profesional Pembelajaran dan Mutu Hasil Belajar*. Jakarta: Bumi Aksara.
- Dinas Pendidikan. 2013. *Kurikulum Muatan Lokal Standar Kompetensi Mata Pelajaran Bahasa, Sastra, dan Budaya Jawa*. Yogyakarta: Dinas Pendidikan.
- Muhammad, K.H. 2013. "Mudahnya Membuat Game HTML 5 Dengan Construct 2". <http://mkhuda.com/html5/mudahnya-membuat-game-html5-dengan-construct-2/>. Diunduh pada tanggal 23 September 2014.
- Latuheru, John D. 1988. *Media Pembelajaran: dalam Proses Belajar-Mengajar Masa Kini*. Jakarta: Departemen Pendidikan dan Kebudayaan
- Surono. 1983. "Pelestarian Naskah Lama dan Penyebarannya: Catatan Ringkas tentang Transliterasi, Terjemahan, dan Saduran". *Makalah Seminar, Jurusan Sastra Indonesia, Fakultas Sastra Universitas Gadjah Mada Yogyakarta*.
- Widyastuti, Sri Harti dan Nurhidayati. 2010. *Pengembangan Media Pembelajaran Bahasa Jawa*. Fakultas Bahasa dan Seni Universitas Negeri Yogyakarta.